સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

: ભાગ પહેલો :

ઝવેરચંદ મેઘાણી

પ્રકાશક :

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી રસ્તો • અમદાવાદ

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

: ભાગ પહેલો :

ઝવેરચંદ મેઘાણી

પ્રકાશક

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી [illegible]
આવૃત્તિ બીજી [illegible]
આવૃત્તિ ત્રીજી [illegible]
આવૃત્તિ ચોથી [illegible]
આવૃત્તિ પાંચમી [illegible]
આવૃત્તિ છઠ્ઠી [illegible]
આવૃત્તિ સાતમી [illegible]

કિંમત : અઢી રૂપિયા

પ્રકાશક :
શંભુલાલ જગશીભાઈ શાહ
ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તો · અમદાવાદ

મુદ્રક
ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ
શારદા મુદ્રણાલય
પાનકોર નાકા અમદાવાદ

છઠ્ઠી આવૃત્તિ વેળા

નવી આવૃત્તિમાં કશા ફેરફાર કરેલ નથી.

મુંબઈ, ૧૯૪૭ — મહેન્દ્ર મેઘાણી

નવે અવતારે

[બીજી આવૃત્તિનું નિવેદન]

સાત વર્ષ વીતી ગયાં. તે દિવસ કરેલા [illegible], પણ [illegible] જ્યારે એ સાત વર્ષ પૂરાં [illegible] પ્રસંગોની [illegible] આકૃતિ ઉપર દૃષ્ટિ પડે છે ત્યારે પ્રતીતિ થાય છે કે '[illegible] સુગમ છે, [illegible] દેખ નહિ!'

એ [illegible] જેને આજ સાત [illegible] સુધી [illegible] 'રસધાર', [illegible] બહારવટિયા', 'સોરઠી સંતો' વગેરેના [illegible] હું આજ [illegible] શું આનું કરીશ?' [illegible] એ સમગ્ર [illegible] આપું છું. પરમાત્મા [illegible] આ વંદનો વહેંચી આપજો!

સાત વર્ષ પૂર્વે [illegible] ગુજરાત [illegible] પણ [illegible] નહોતી. [illegible] જોયા વિના આત્મશ્રદ્ધાથી [illegible] 'રસધાર' [illegible] દીધો. આમાં એણે પોતાની ચેતના [illegible], મારી અપૂર્ણતાઓને [illegible] અને [illegible] લીધી. પણ [illegible] હતી, તેને પરિણામે

[illegible]

એ [illegible] પહેલા ભાગની આ [illegible] [illegible] [illegible] બનાવવા યત્ન કર્યો છે.

જૂની વાર્તાઓમાં [illegible] લીધા છે. પરંતુ તે ઉપરાંત એ, [illegible] 'રાયસિંહજી' તથા '[illegible]' એ બન્ને વાર્તાઓ નિરર્થક તેમજ આડંબરી જણાવાથી રદ કરી છે. '[illegible] ગોહિલ' તથા 'ભેમલજી ગોહિલ' તથા '[illegible]' આ પ્રથમ ભાગમાં એની મૂલ્ય-મર્યાદાને અંગે ન સમાઈ શકવાને લીધે રાખી લેવી પડી છે. એ બન્ને કથાઓ તો 'રસધાર-ભાગ બીજી'ની જે નવી આવૃત્તિ ચાલી જ શૈલીએ લખાઈ ગઈ છે તેમાં દેવાશે. બીજાં જે પરચૂરણ કાવ્યો રહી ગયા છે તેને પણ 'ભાગ બીજી'માં ધરી દેશું.

સાત વર્ષની અંદર આ સંગ્રહોએ કેવળ લોકહૃદયમાં જ નહિ પરંતુ શિષ્ટ સાહિત્યની દુનિયામાં, શિક્ષણની નવી રચાતી ચોપડીઓમાં, લેખકોના શૈલી ઘડતરમાં તેમજ વિચાર-ઘડતરમાં જે સ્થાન લીધું છે તેને લેશ માત્ર અભિમાન કર્યા વિના હું મારા જીવનની ઊંચી કમાઈ સમ લેખું છું અને નવું પ્રોત્સાહન પામું છું.

રાણપુર
વસંત પંચમી : ૧૯૮૫

ઝ. મે.

પહેલી આવૃત્તિનું નિવેદન

મુંબાઈના કોઈ એક સાક્ષરે એવો નિઃશ્વાસ નાખેલો કે, 'કાઠિયાવાડ–ગુજરાતની ભૂમિમાં કવિઓને પ્રેરણા સ્ફુરે એવું કશું રહ્યું નથી એટલે આપણે એ પ્રેરણાની શોધમાં કાશ્મીર જવું પડે છે.'

એવું આકરું મેણું પામેલા આ કાઠિયાવાડની—આ સૌરાષ્ટ્રની પૂરી તો નહિ, પણ બની તેટલી પિછાન આપવાનો 'રસધાર'નો અભિલાષ છે.

સૌરાષ્ટ્રના મર્મભાવો આજે કાંઈ પહેલવહેલા પ્રકાશમાં આવે છે એવું નથી. દસદસ વરસ થયાં કે કદાચ તેથી યે વધુ સમયથી, 'ગુજરાતી' પત્રના અંકોમાં સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીન કવિતાનો ઝરો ચાલુ જ રહ્યો છે. એના બિન્દુઓ ચાખ્યા પછી જ ઘણે ભાગે એ રસ–માધુરીનો વધુ સ્વાદ બીજાઓને લાગ્યો હતો.

ત્યાર પછી 'કાઠિયાવાડી જવાહિર'ના પ્રયોજક સદ્ગત ખીમજી વસનજીએ પણ એ પ્રવાહની અંદર પોતાની નાની શી નીક મિલાવી હતી. પણ નવા સાહિત્યના પ્રચંડ વેગમાં તે વખતે આપણો લોકસમુદાય તણાતો હતો. પ્રાચીનતા પ્રત્યે અતિશય અણગમો વ્યાપેલો હતો. પુનરુત્થાનનો યુગ હજુ નહોતો બેઠો.

ત્યાર પછી શ્રી કહાનજી ધર્મસિંહે 'કાઠિયાવાડી સાહિત્ય' નામના કાઠિયાવાડી દુહાઓના બે સંગ્રહો વાટે એ વહેણને જોશ દીધું. કમભાગ્યે એ સુંદર સંગ્રહની અંદર અર્થો સમજાવવાનું રહી ગયું છે.

ત્યાર પછી શ્રી હરગોવિંદ પ્રેમશંકરે 'કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ' પ્રગટ કરી 'ગુજરાતી'માં પ્રસિદ્ધ થયેલી થોડીક વાર્તાઓ ઉપરાંત પોતાની પાસેનો ઘણો સંગ્રહ તેમણે ગુજરાતી આલમને ધરી પોતાના અનેક વર્ષોના સાહિત્ય–પરિશ્રમને સફળ કર્યો.

પોરબંદરને તીરેથી પણ સુંદર ને સુવ્યવસ્થિત પ્રયાસ થયો. શ્રી. જગજીવન કાલિદાસ પાઠકે ‘મકરધ્વજવંશી મહીપમાળા’ નામના નાનકડા પુસ્તકમાં ‘જેઠવા વંશ’ના અતિ પ્રાચીન પૂર્વજોની હકીકતો ઈતિહાસનાં દટાયેલાં ખંડેરોમાંથી ખોદી કાઢી, ઘણે સ્પષ્ટરૂપે પ્રગટ કરી, એ માટીના પડેપડમાં બાઝેલું મનોહર સાહિત્ય સંક્ષેપમાં સાફ કરીને અજવાળે આણ્યું. છતાં જેઠવાઓની અદ્ભુત પ્રેમ-શૌર્ય કથાઓ હજુ પૂરેપૂરી નથી પ્રગટ થઈ ગઈ, બરડાની બખોલોમાં કંઈ કંઈ મીઠા ઝરાઓ હજુ સંતાતા સંતાતા વહેતા હશે એક દિવસ કોઈ ભોમીઓ આપણને એ બતાવશે.

આ ‘રસધાર’ની અંદર જરા જુદો માર્ગ પણ લેવાયો છે. સૌરાષ્ટ્રની કેટલીએક કવિતા કેટલીએક શૌર્યવંત વ્યક્તિઓના ઈતિ-હાસની સાથે આલિંગીને ઊભી છે. બધી જ કવિતાઓ કોઈ નાલાયક પુરુષોની નથી. ગોહિલકુળ, જેઠવાકુળ, ઝાલાકુળ અથવા ખાચર ખુમાણ વગેરે નામાંકિત કાઠી કુળોના એ બધા પુરુષો મહાન હતા. તેઓની જીવન-કથાઓ, વિના કવિતાએ પણ કવિતા સરખી જ રસવંતી છે. જ્યાં જ્યાં જીવનની મહત્તા, ત્યાં ત્યાં કવિતા તો સદાય પોતાની મૌન વીણા લઈને બેઠેલી જ હોય છે.

હિમાલયનાં બરફ-શિખરો ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડે, અને વિગલિત બનીને ધારારૂપે વહેવા લાગતું એ બરફ-શિખર, કદી ન ગાયેલું એવું કલકલ ગાન કરવા લાગે છે, એવી રીતે ઈતિહાસની અંદર પણ ચારણનાં કલ્પના-કિરણોનો સ્પર્શ થતાં, એવું જ અદ્ભુત એક ગાન ઊઠે છે. ‘રસધાર’ની અંદર એકલી કલ્પના નથી ગાતી; ઈતિહાસને એ ગવરાવી રહી છે.

દુહાઓનું સાહિત્ય કેટલુંક બહાર આવ્યું છે, પરંતુ ગીતો, કવિત અને છંદોનું સાહિત્ય હજુ પ્રસિદ્ધિ નથી પામ્યું. એ બધું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનો ‘સૌરાષ્ટ્ર’નો મનોરથ છે, જ્યાં સુધી આ

અંગત આશા એ છે કે ત્યાં સુધી પ્રતિવર્ષ 'રસધાર' દ્વારા એ મનોરથ પાર ઉતારવાની ઉમેદ છે. વાચકો એ સમજવા યત્ન કરશે, તો એમાંથી પણ રસનાં ઝરણાં ફૂટશે.

એટલી એક જ વાત કહેવાની છે, કે પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્યની આ એક વિશાળ દેવાનો પરિચય છે. સૌરાષ્ટ્ર પોતાનાં પાંચ જિલ્લો વડે જ બીજા પ્રાંતોથી જુદો પડે છે એવા જેવા મત કે એમ નથી. સૌરાષ્ટ્રની વિશિષ્ટતા તો અનેક છે. સૌરાષ્ટ્ર એક અને એકલો જ છે, સૌરાષ્ટ્ર બે નથી, સૌરાષ્ટ્ર જેટલો જૂનો દેખાય છે તેથી અનેકગણો તો એ સચવાયેલો પડ્યો છે.

આજથી બરાબર એક વરસ પહેલાં 'સૌરાષ્ટ્ર'ની અંદર ચાર વાર્તાઓ પ્રગટ થયેલી. 'રસધાર'નો જન્મ તે વખતથી શરૂ થયો. એ વાર્તાઓને મળેલા લોક-આદરથી જ 'રસધાર'ને પુસ્તકાકારે પ્રયોજવા પ્રેરણા થઈ. એ મંગળમુહૂર્તનું ને પ્રેરણાનું માન ધ્રાંગધ્રાના વિદ્વાન તેમ જ રસજ્ઞ દરબારશ્રી વાજસુરવાળાને ઘટે છે. 'સાંપરાજવાળા' ને 'સોજો કાઠાળ' એમની જ કહેલી વાતો છે. કેટલાંક વાચક-યુગલોની આંખોમાંથી આંસુ પડાવનાર 'આહીરની ઉદારતા' અને 'પ્રબળ પાપનું પરિણામ' પણ એમણે જ લખી મોકલેલી બે વાતો. 'રસધાર'ના આગ પર એમનું નામ કાયમ અંકાયેલું રહેશે.

ત્યાર પછી 'આનું નામ તે ધણી' અને 'ગંગ છે રાજાઈ રજપૂતને' એ બે મહામોલી ભેટ ધરનાર અમારા સ્નેહી ભાઈ પોપટલાલ છગનલાલ વડોદ (દિવાણી) વાળા છે. સૌરાષ્ટ્રની રજપૂત કોમને માટે પ્રીતિની જે આગ એમના દિલમાં ભરી છે, તેના જ આ બે તણખાઓ ગણી શકાય.

પછી રાજ્યના વિદ્વાન રાજકવિશ્રી હરજીભાઈએ 'ચારણ ભાગ ને જોમા જમાદાર' તથા 'રાયસિંહજી'ની કાવ્યબદ્ધ કિંમતી વાતો

[illegible]

લીંબડીના રાજકવિ શ્રી શંકરદાનભાઈ [illegible] ના '[illegible]'ની આ આવૃત્તિ પર [illegible] 'રસધાર' ની અશુદ્ધિઓ શુદ્ધ કરવા તેમજ કેટલીક વાતોને લગતું દુહા-કવિત વગેરે સાહિત્ય મેળવી આપવા તેઓ [illegible] આભાર [illegible] છે.

કાઠિયાવાડની ચારણ કોમના મુરબ્બી મનાતા એ ચારણ વૃદ્ધ કવિશ્રી પીંગળશીભાઈ, જે આજે ભાવનગરના રાજકવિપદને શોભાવી રહ્યા છે, એમની મમતાને તો 'રસધાર' શી રીતે ભૂલે? કલાકોના કલાક સુધી બેસી બેસીને અતિ ધીરજપૂર્વક અને રસભેર એમણે 'રસધાર'ના વહેનનો ખડબચડો માર્ગ સરખા કરી આપ્યો ને પત્રવ્યવહારથી પુછાવેલી હકીકતોના પણ વિના કંટાળ્યે ખુલાસાઓ મોકલ્યા. 'રા' નવઘણ'ની વાર્તા એમની કહેલી છે, 'મેજકજી' ની અંદર યોજાયેલ છંદો પણ એમની જ મધુર કૃતિઓ છે.

'ગોકળીઓ નાનું ગામડિયું' વગેરે મનમોહક પદો રચી કોઈ પુરાણા ભક્તકવિની ભ્રાંતિ કરાવનાર, ગામડિયા લોકોને ગાવા માટે ભક્તિભર્યાં ગીતો રચી ગામડે ગામડે ચટક લગાડનાર આ પીંગળશી કવિ સૌરાષ્ટ્રમાં એક છે, બે નથી. આશા રાખીએ છીએ કે એમણે જે આપ્યું છે તેની વિશેષ જાણ થાય અને જીવનના આ સંધ્યાકાળે એ કવિ વધુ ને વધુ ભજનો લલકારે.

આ ઉપરાંત કવિ કનરાજે પોતાની પાસેનો આખો દુહા—

સંગ્રહ ઉપયોગને માટે અમને આપી દીધો; તેમનો ઉપકાર માનવો અમે ચૂકી શકતા નથી.

કાઠિયાવાડના ક્ષત્રીઓના કિરીટરૂપ કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી-ભાઈએ આ 'રસધાર'માં અનેક રીતે સહાય કરી છે. તેનું ઋણ પણ જેટલા અંને આથી ચુકવાયુ હોય એટલે અંશે અમે ચૂકવવાનું યોગ્ય ધારીએ છીએ

છેલ્લુ અને વધુ અગત્યનું નામ આવે છે અમારે ત્યાં જ રહી અમારી સાથે કામ કરનાર ગઢવી શ્રી. માધવદાનભાઈનુ. એક તરફથી અમે 'રસધાર'નુ નામ જાહેર કરી નાંખ્યુ. ત્યા બીજી જ પ્રભાતે આ ગઢવીનુ 'સૌરાષ્ટ્ર'ને દ્વારે અકસ્માત આગમન થયુ. મોટા કવિઓની પાસે જે વૃત્તાંતો ન મળી શકે, તેવાં કેટલાક વૃત્તાતો ભાઈ માધવદાન પોતાની નાનાં ગામોની મુસાફરીમાંથી મેળવી શકેલા છે.

કેટલોયેક સગ્રહ તૈયાર કરેલો પડ્યો રહ્યો છે વિશેષ સશોધન ચાલુ જ છે આવતે વર્ષે પણ એનો એ જ રસ 'સૌરાષ્ટ્ર'ના પ્રેમીઓને અમે પાવાના છીએ. બેશક, આવતા વર્ષનો સંગ્રહ વધુ શુદ્ધ અને વધુ રસભર્યો થવાનો.

તા. ૧૩-૧૦-૨૩ ઝવેરચંદ મેઘાણી

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

: ભાગ પ્હેલો :

૧. રંગ છે રવાભાઈને !

ફૂલમાળ ઘોડી રમાડતો ચાલ્યો જાય છે. ટોયાની બીક વિનાના મોરલા લીલા મોલમા પોતાની જાંબલી ડોકની ભાત્ય પાડતા ચણે છે. વરતેજનાં આંબાવાડિયાંની સાખો ચાખતી કોયલો ડાળે ડાળે હીચકે છે. આવુ સોને મઢ્યુ સવાર, આવાં ગહેકતાં આંબેગણું; ઊંચા ઘાટા ચાસટીઆમાંથી ગળાઈને આવતો મીઠો પવન; અને દેવપંખીના ટૌકાર : ચૈત્ર મહિનાની આ છલકતી શોભામાં ઘોડેસવારનુ મન નથી.

'હાંકે ગખો ભાઈ! હાંકો ઝટ બાપા! જોજો હો, ક્યાંક રામનોમ રસ્તામા નો કરવી પડે!'

પોતાની સાથે ખોરડા બાંધવાના કાટનાં બે ગાડા હતાં, તેના હાંકનારને રજપૂત આમ ટોકતો આવે છે. ગાડાં કડકડતા ભર્યાં છે. એક ગાડુ મૂળુ પરમાર નામનો રજપૂત હાંકે છે અને બીજે ગાડે જગો મકવાણો નામનો કોળી બેઠો છે

વરતેજ અને ચિત્રા વચ્ચેના કાળિયા આબાની નજીક આવે છે ત્યાં રજપૂતે જોયુ કે પચીસ ત્રીસ ઉતારુ ભરીને બીજા ત્રણ ચાર ગાડા ચાલ્યાં જાય છે સ્ત્રીપુરુષોનો આવડો મોટો સઘ જાતો જોઈને અસવારે ઘોડીની લગામ જરા ઢીલી મૂકીને ચાલ્ય વધારી પલક-વારમાં નો બાગી પણ ગયો.

આઘેથી એણે સઘને ઓળખ્યો લાગ્યુ કે આ તો આપણા ગામના ગોરધન શેઠ. અને ઓલ્યા ગયા એ તો દડવાના ચાંપશી શે'.

ત્યાં તો સઘમાથી પણ સામો અવાજ આવ્યો : 'ઓહોહોહો! આ તો આપણા જમાઈ આતો બાપુ! આવો! તમે ક્યાંથી? જે સ્વામીનારાયણ!'

'જે સ્વામીનારાયણ ગોરધન શેઠ! ચાપશી શેઠ, જે સ્વામી-નારાયણ!' જમાઈએ જવાબ વાળ્યો, 'આપણા ખોરડા ગણાય

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પણ [illegible] બોલ્યા: '[illegible] ઈસા-ભાઈ [illegible] આવે.'

[illegible] આગ્રહ ન [illegible] શ્રી ઈસાભાઈને [illegible] આપવા માંડ્યા.

૨

રવાભાઈ કાઠિયાવાડમાં આવેલા પરછેગામના દેવાણી ભાયાત વડોદ (દેવાણી)ના ભાગદાર હતા. સૌ ભાવનગરથી આવતા કાળિયા આથા આગળ સાથે થયા હતા.

રોંઢો ઢળ્યો અને સાંજ નમવા માંડી હતી ત્યારે ચોગઠ અને ડભાળીઆ ગામ વચ્ચે કાળીસર નદી ઊતરીને સૌ સામા કાંઠે ચડ્યા. તે જ સમયે રવાભાઈની ચકોર અને વહેમીલી આંખોએ બીજા બે શસ્ત્રધારી પુરુષોને રસ્તા વચ્ચે બેઠેલા જોયા. પ્રથમથી જ આ રજપૂત ચારે તરફ નજર ફેરવતો હોશિયારીથી ચાલતો હતો, એમાં પોતે માર્ગમાં બેઠેલા શસ્ત્રધારી પુરુષોને જોઈ આડીઅવળી નજર ફેરવી ત્યાં તો દૂરથી આડે માર્ગે બીજા બે શસ્ત્રધારી પુરુષોને પણ પોતાની તરફ આવતા જોયા એક તો પ્રથમથી જ સાથે ચાલતા બે હથિયારબંધ માણસો વિષે એને વહેમ હતો જ; અને તેમાં આ બધા જોઈને એને ખાતરી થઈ કે આ સાથે ચાલનાર શસ્ત્રધારીઓ જુદા નથી, પણ આ વણિયાઓ ઉપર હેરુ છે ધીંગાણું કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે એમ ધારીને પોતાની ભેટ કસી, તલવારની કાંઠી છોડી, હોશિયાર થઈ, શું થાય છે તે જોતા રવાભાઈ ચુપચાપ [illegible] ચાલ્યા

આડે માર્ગેથી આવતા બે હથિયારધારીઓ આગળ બેઠેલા [illegible] સાથે ભળી ગયા અને ચારે જણાઓ, જેવાં ગાડાં [illegible] આવ્યાં તેવા જ રસ્તા વચ્ચે ઊભા રહી પડકારો કરીને ગાડાં ઊભાં રખાવ્યાં અને કહ્યું : 'અમને આમાં અફીણ હોવાનો શક છે, માટે આ ગાડાંની જડતી લેવા દો.'

[illegible] અટક્યાં એટલે રવાભાઈ [illegible] ગયા. [illegible] [illegible], [illegible] માલવાળાને [illegible] લઈને [illegible]

આવ્યા અને જડતીને બહાને ગાડાં અટકાવ્યાનુ જાણી .આગળ ઊભેલા શસ્ત્રધારીઓને' નરમાશથી કહ્યું. 'ભાઈઓ! આગળ-ના ગામે દરબારી પટેલની રૂબરૂ તમે ખુશીથી તપાસ કરજો; પરંતુ આમ વગડામા અંતરિયાળ જડતી ન હોય. માટે કોરે ખસો અને ગાડા હાલવા દ્યો '

આટલું કહેતા કહેતા જુએદાર તરીકે સાથે ચાલતા બે માણસો માયલો એક બોલ્યો : 'દરબાર! તમારા કાટના ગાડાની જડતી નથી લેવી; માટે તમે તમારાં ગાડા હાકીને હાલતા થાઓ; અને આ બીજા ગાડાઓની જડતી તો લેવી જ પડશે.'

રવાભાઈ આ પ્રપચ પામી ગયા. સાથે ચાલતા બન્ને આદમી જુએદાર નહિ પરતુ આ લૂટારુ ટોળીમાંના જ માણસો છે એમ ખાતરી થઈ ચૂકી પોતે બોલ્યા. 'ભાઈઓ, આ બધાંય ગાડાં મારાં છે. કાટના ગાડા કાંઈ નોખા નથી તમારી મતલબ હું જાણી ચૂક્યો છુ પણ ભાવનગરની જમણી ભુજા ભા દેવાજીનું નામ તમે જાણો છો ને? તેનો હું વારસદાર છુ મારા દેહમા પ્રાણ હશે ત્યા સુધી તમારી ઇચ્છા પૂરી નહિ જ પડે મારા કુળની ખાનદાની અને શૂરવીરતાની શાખ ઉપર આ સૌએ મારો સાથ કર્યો છે. એટલે મારે તો આંહી ખપી ગયે જ છૂટકો છે. માટે હજી હું હાથ જોડીને કહુ છુ કે ભાઈઓ જાળવો, અમને જવા દ્યો. આજે રામનવમી છે; મારા મોંમા નકોરડો અપવાસ છે, નાહક મારા જીવને કલેશ થશે માટે કોરે ખસી જાવ!'

લૂંટારાઓએ એકબીજાની સામુ જોયુ, પોતાની સિંધી ભાષામાં એવુ કાંઈ બોલ્યા કે 'આટલા બધામા ફક્ત આ એક જ છે.' એટલામાં એક જણે દરબાર ઉપર બેગના ધોકાનો છુટ્ટો ઘા કર્યો; પણ સમયસૂચકતા વાપરી, એ ઘા ચૂકવી, રવાભાઈ પોતાના સાથીઓ

તરફ બોલ્યા : 'ભાઈઓ ! હું એકલો છું; વળી ઉપવાસી છું; દુશ્મનો વધારે છે. તમે ફક્ત મારી પીઠ સંભાળજો, બાકી તો સ્વામી-નારાયણ સહાય કરશે.' એટલું બોલીને રવાભાઈએ તલવાર ખેંચી

વાણિયા તો સૌ બીકથી દૂર ખસી ગયા, સાથેના રજપૂતોમાંથી ય રજપૂતાઈની રજ ઊડી ગઈ. પણ જગો કોળી હાથમાં મોટું આડું લઈને દુશ્મનના ઘા ઝીલવા રવાભાઈની પીઠ પાછળ આવી ઊભો. આ બધું એક પળમાં બની ગયું.

ધોકાના ઘા ખાલી જવાથી લૂટારાઓ વધારે ખિજાયા; અને રવાભાઈ હજી તૈયારીમાં હતા ત્યાં તો દુશ્મનોમાંથી એકે જોરથી રવાભાઈ ઉપર તલવારનો ઘા કર્યો. રવાભાઈ જરા પાછા હઠી ઘા ચૂકવવા ગયા ત્યાં તો હાથના જમણા કાંડા ઉપર બીજો સખત ઘા પડ્યો.

એક તો પોતાને નકોરડો ઉપવાસ હતો, તેમાં પાછાં હડત ઠેસ આવી અને ઉપરથી ઘા પડ્યો; એટલે રજપૂતનું શરીર લથડ્યું અને લથડતા શરીર ઉપર દુશ્મને તરત જ લાગ જોઈ બીજો ઘ કર્યો. પરંતુ ઘણી જ ચપળતાથી એ ઘા ચુકાવી, પડતા પડતાં, રવા ભાઈએ જોરથી તરવારનો લેખણવટ ઘા કરી એકને જમીનદોસ્ત કર્યો અને પોતે પાછા ઊભા થઈ ગયા. એટલામાં બીજા દુશ્મને માથ ઉપર તલવારનો ઘા કર્યો, તે પોતાને માથામાં વાગ્યો, પરંતુ તર વારના એક જ ઘાથી એ દુશ્મનને તો પોતે ઠાર કર્યો આમ એ ઠાર થયો અને એક સખત જખમાયો; એટલે બાકીના દુશ્મન નાહિમ્મત થઈ ગયા અને બન્ને લાશો ઉપાડીને જીવ લઈ નાઠા.*

---

* એ લૂટારાઓને, પોતે કોણ હતા તે ઓળખાઈ ન જાય તેટ માટે પોતાના મરનાર સાથીઓના મુડદા ઉપાડીને જ ભાગવું પડે. મ જ તેઓ પોતાના વધુ માણસોને મરવા ન દેતા ભાગી નીકળે છે.

તરફ જોયા : 'ભાઈઓ ! હું એકલો છું; વળી ઉપવાસી છુ
દુશ્મનો વધારે છે. તમે ફક્ત મારી પીઠ સંભાળજો, બાકી તો સ્વામી
નારાયણ સહાય કરશે.' એટલું બોલીને રવાભાઈએ તલવાર

વાણિયા તો સૌ બીકથી દૂર ખસી ગયા, સાથેના રજ
ય રજપૂતાઈની રજ ઊડી ગઈ. પણ જગો કોળી હાથમાં
આડું લઈને દુશ્મનના ઘા ઝીલવા રવાભાઈની પીઠ પાછળ
ઊભો. આ બધું એક પળમાં બની ગયું.

ઘોડાના ઘા ખાલી જવાથી લૂંટારાઓ વધારે ખિજાયા;
રવાભાઈ હજી તૈયારીમાં હતા ત્યાં તો દુશ્મનોમાંથી એકે જો:
રવાભાઈ ઉપર તલવારનો ઘા કર્યો. રવાભાઈ જરા પાછા હટી
ચૂકવવા ગયા ત્યાં તો હાથના જમણા કાંડા ઉપર બીજો સખત
ઘા પડ્યો.

એક તો પોતાને નકોરડો ઉપવાસ હતો, તેમાં પાછા હડતા
ઠેસ આવી અને ઉપરથી ઘા પડ્યો, એટલે રજપૂતનું શરીર લથડ્યું
અને લથડતા શરીર ઉપર દુશ્મને તરત જ લાગ જોઈ બીજો ઘા
કર્યો પરંતુ ઘણી જ ચપળતાથી એ ઘા ચુકાવી, પડતાં પડતાં, રવા-
ભાઈએ જોરથી તલવારનો લેખણવઢ ઘા કરી એકને જમીનદોસ્ત
કર્યો અને પોતે પાછા ઊભા થઈ ગયા. એટલામાં બીજા દુશ્મને મ
ઉપર તલવારનો ઘા કર્યો, તે પોતાને માથામાં વાગ્યો; પરંતુ ત
વારના એક જ ઘાથી એ દુશ્મનને તો પોતે ઠાર કર્યો આમ એ
ઠાર થયો અને એક સખત જોખમાયો, એટલે બાકીના દુશ્મને
નાહિમ્મત થઈ ગયા અને બન્ને લાશો ઉપાડીને જીવ લઈ નાઠા *

* ચોર લૂંટારાઓને, પોતે કોણ હતા તે ઓળખાઈ ન જાય તેટલા
માટે પોતાના મરનાર સાથીઓના મુડદા ઉપાડીને જ ભાગવું પડે. માટે
જ તેઓ પોતાના વધુ માણસોને મરવા ન દેતા ભાગી નીકળે છે.

તરફ બોલ્યા : ' ભાઈઓ ! હું એકલો
દુશ્મનો વધારે છે. તમે ફક્ત મારી પીઠ
નારાયણ સહાય કરશે ' એટલું બોલીને

વાણિયા તો સો બીકથી દૂર
ય રજપૂતાઈની ગજ ઊંડી ગઈ. પણ
આડું લઈને દુશ્મનના ઘા ઝીલવા
ઊભો. આ બધું એક પળમા બની ગ

ધોકાના ઘા ખાલી જવાથી લૂટા
રવાભાઈ હજી તૈયારીમાં હતા ત્યા તો
રવાભાઈ ઉપર તલવારનો ઘા કર્યો. રવા
ચૂકવવા ગયા ત્યાં તો હાથના જમણા
ઘા પડ્યો.

એક તો પોતાને નકોરડો ઉપવા
ઠેસ આવી અને ઉપરથી ઘા પડ્યો,
અને લથડતા શરીર ઉપર દુશ્મને તરત
કર્યો. પરંતુ ઘણી જ ચપળતાથી એ
ભાઈએ જોરથી તલવારનો લેખણવટ
કર્યો અને પોતે પાછા ઊભા થઈ ગયા.
ઉપર તલવારનો ઘા કર્યો, તે પોતાને
વારના એક જ ઘાથી એ દુશ્મનને તો
ઠાર થયો અને એક સખત જોખમાયો
નાહિમ્મત થઈ ગયા અને બન્ને લાશો ઉ

• ચોર લૂટારાઓને, પોતે મરતા હતા તે
માટે પોતાના મરનાર સાથીઓનાં મુડદા ઉ
એ પોતાના વધુ માણસોને મરવા ન દે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'બીજું તો કાંઈ નહિ, પણ [illegible]
[illegible] ભાઈ [illegible] છે તો [illegible]
વળી આવી [illegible] વાત છે. [illegible]

[illegible] લાગી. [illegible] આવનારો [illegible]
[illegible] જેવો લાગે છે [illegible] વાત કરતા [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] છે, [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૩. વલીમામદ આરબ

'જમાદાર સા'બ, ગોળ ગરી ખાવા '

'નહિ, હમ ખાયા '

'ચલો ગલો, જે બટક ભાવે તે, મેગ ગગાબ (સાગ ?)'.

'નહિ નહિ હમ અભી ખાયા.'

ત્રાગુ ગામને ત્રિભેટે, આજે પાણીએ ઝલતી એક નાની વાવ હતી. એ વાવને માથે માના ખોળા જેવી ઘટા પાથરીને એક જૂનો વડલો ઊભો હતો એક દિવસ ઉનાળાને બપોરે એ હરિયાળા દેવઝાડની છાંયડીમાં, વાવને ઓટે, બે જણા બેઠા હતા: એક આરબ ને બીજો વાણિયો. માથાનો ટબરો ઉતારીને ટીમણ કરવા બેઠેલો ડાહ્યો વાણિયો એ આરબને ટબગ ખાવા સોગંદ દઈ દઈને બોલાવે છે તેનુ એક કારણ છે એક તો કાંટિયા વર્ણથી સદાય ડરીને ચાલનાર ગામડીઓ વેપારી એને ખવરાવી પીવરાવી કે સોપારીનો ઝીણો ભૂકો આપી દોસ્તી બાંધી લ્યે. અને બીજું, આજે આ

ઠી ગામે પોતાના દીકરાની વહુને દાગીના ચડાવવા ગયેલો,

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આ જમદૂતોને દૂરથી આવતા જોતાં જ શેઠના રામ રમી ગ
એનો સાદ ફાટી ગયો. એનાથી બોલી જવાયું :

'મારી નાખ્યા ચાઉસ ! હવે શું કરીશું ?'

'કેમ ? આપણી પાસે શું છે, તે લૂંટશે ?'

'ચાઉસ, મારી પાસે પાંચ હજારના દાગીના છે.'

'હ-ટ્ વનિયા ! ખોટું બોલ્યો હતો કે ! લાવ હવે, ડબો ઝા
જલદી મને આપી દે, નહિ તો આ કોળીઓ તારો જાન લે

વાણિયાએ ડબરો કાઢીને આરબના હાથમાં દીધો. આ બ
તે સામે આવનાર કોળીઓએ નજરોનજર જોયું અને છેટેથી
પાડી કે, 'ઓ ચાઉસ, રહેવા દે રહેવા, નહિ તો તું નવાણું
કુટાઈ ગયો જાણજે.'

'બેટા !' ચાઉસે વાણિયાને કહ્યું, 'હવે તું તારે ઘોડી હાંકી
જા, તારી જિંદગી બચાવ, મને એકને મરવા દે.'

વાણિયે ઘોડી હાંકી મૂકી. એને કોળીઓએ ન રોકયો. એ
આરબને જ ઘેરી વળ્યા અને હાકલ કરી, 'એલા ચાઉસ, હાથે ક
મરવા માટે ડબો લીધો કે ?'

ચાઉસ કહે 'હમ ઉમરકા અનાજ ખાયા'

'અરે, નાનાજ હમણાં નીકળી જશે, ઝટ ડબો છોડ !'

'નહિ, ઉમરકા અનાજ ખાયા'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એણે એકલાએ જમૈયાથી સુવાડ્યા. ત્યાં તો ગામ નજીક આવી ગીગો અને તેના જીવતા સાથીઓ પાછા ચાલ્યા ગયા.

લોહીમાં તરબોળ આરબ ધીરે ધીરે ડગલાં માંડે છે. એની આ પર લોહીના થર બાઝી ગયા છે. શરીરમાંથી લોહી ટપકી રહ્યું એને રસ્તો દેખાતો નથી. ચાલતો ચાલતો એ સીતાપુરી ન કાંઠે ઊતર્યો અને એક વીરડા ઉપર લોહિયાળુ મોઢું ધોવા બેઠો

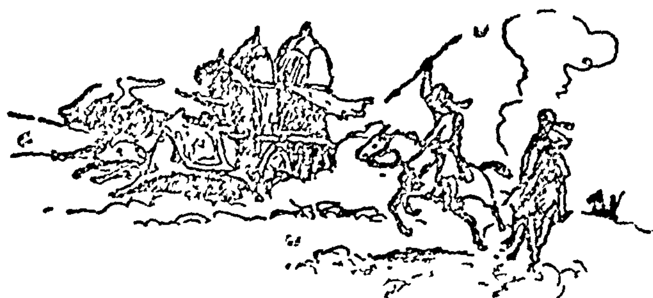
નદીને સામે કાંઠે આકડીઆ નામનું ગામ હતુ. આઈ જાનબાઈ જગ્યાના ઓટા ઉપર ગામના ગરાસદાર ચારણ વીકાભાઈ બેઠા એની નજર પડી કે કોઈ લોહીલોહાણ, જખ્મી આદમી પાણી પી બેઠો છે. વીકાભાઈ એની પાસે આવ્યો. ત્યાં તો એ અજાણ માણસનો પગરવ સાંભળીને અધ બની ગયેલો આરબ બે હા પોતાનો હમાચો દબાવી બૂમ પાડી ઊઠ્યો કે 'ચોર! ચોર!'

વિકાભાઈએ આરબને ટાઢો પાડ્યો. એનુ શરીર સાફ કર્યું ઘેર લઈ ગયા. પડદે રાખ્યો, હોશિયાર વાળંદને બોલાવી જખ્મે પર ટેભા લેવરાવ્યા અને પોતે બરદાસ કરવા લાગ્યા

વળતે જ દિવસે ગીગો શિયાળ પોતાના ત્રીસ માણસોને લઈ આવી પહોંચ્યો. વીકાભાઈને કહેવરાવ્યું કે: 'મારો ચોર સોંપી દિયો; નહિ તો ગામની ચારે પાસ કાંટાના ગળીઆ મૂકી હું ગામ સળગાવી દઈશ.'

વીકાભાઈ કહે: 'ગીગા, શરણે આવેલાને ન સોંપાય, હું ચારણ છુ'

ગીગો કહે. 'મારા ગામને પાદર મારા ભાણેજની ચેહ બળે છે. એ જુવાન ભાણેજના મારનારને હું એ જ ચિતામાં બાળું ત્યારે જ મને ટાઢક થાય તેમ છે માટે સોંપી દ્યો, નીકર તમારે આબરૂ નહિ રહે'

૪. ગરાસણી

‘ ગેમાભાઈ! આ દીકરીને આજ એને સાસરે મૂકવા જવી છે, તમે સાથે જશો ને?’

‘ના દરબાર, ત્રણ ટકાનુંયે જ્યાં જોખમ ન હોય ત્યાં મારું વોળાવું ન હોય. ગેમાનું વોળાવું તો પાંચ પચીસ હજારના દાગીના હોય એવા ગામતરામાં જ દીપે. જાવ, બીજા સપારણ ઘણા છે.’

ઢોલિયે સૂતો સૂતો હોકાની ઘૂંટ લેતાં લેતાં આવો જવાબ દેનાર આ ગેમો પચ્છેગામનો કારડીઓ રજપૂત હતો. ગોહિલવાડ પથકના પચ્છેગામની અંદર આવા ૪૦-૫૦ કારડીઆઓ ગરાસિયાઓનો પગાર ખાતા હતા. જ્યારે વોળાવે (ગામતરામાં સાથે) જવું હોય, ત્યારે પચ્છેગામના [illegible] એ બધા પાસેથી કામ લેવાતું. પણ એવા કારડીઆની અંદર ગેમો ભારી જબરજસ્ત હતો. જે ગરાસણ સાથે ગેમો વોળાવીઓ બનીને જાય, એ ગાડાને [illegible] કોઈ લૂંટારો ચડી જાય નહિ જોવા તેવાને તો ગેમો ઉપર

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સંભળાણાં વેલડીનો પડદો ઉપાડીને રૂપાળીબાએ મોઢું કરી જોયું કે 'ગેમાભાઈ, બાપા, અટાણે ગવાય નહિ હો '

ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં ગેમો બબડતો હતો કે 'હું કોણ? હું ગેમો!'

ગામ કરતા વેળાવદર ગામ વળોટી ગયા. પણ ત્યાંથી દોઢ બે ગાઉ ઉપર એક તળાવડી આવે છે. ગાડાખેડુએ નજર કરી તો આઘેથી એ તળાવડીમાં આગના તણખા ઊડતા દેખાયા. વહેમ આવ્યો કે કોઈક ચકમક ઝેગવે છે. ગેમાને એણે હાકલ કરી: 'ગેમાભાઈ! ગફલત કરવા જેવું નથી, હો!'

ગેમાનો તો એક જ જવાબ હતો: 'મને ઓળખછ? હું કોણ? હું ગેમો!'

ગાડાં તળાવડી નજીક પહોંચ્યાં એટલે ગાડાખેડુને દસ બાર આદમીનું ટોળું દેખાણું એની છાતી થડકી ઊઠી. ગેમાને એણે ઢંઢોળ્યો, પણ ગેમો કાંઈ ઊઠે? એ કોણ? એ તો ગેમો!

જોતજોતામાં તો અંધારે બાર જણા વેલડું ઘેરીને ઊભા રહ્યા ને પડકારો કર્યો ગેમો ઝબકીને આંખો ચોળે છે અને હાકલ કરે છે કે 'મને ઓળખો છો? હું કોણ? હું ગેમો!' ત્યાં તો એક ડાંગનો ઘા પડ્યો અને ગેમો જમીનદોસ્ત બન્યો.

એક જણે કહ્યું: 'એલા એને ઝટ રણગોળીટો કરી ગેલો.'

લૂટારાઓએ એને બેસાડીને એના હાથપગને એકબંધે બાંધ્યા, પગના ગોઠણ ઊભા કરાવી, પછી ગોઠણ નીચે સોંસરી એક લાકડી નાખી, એક ધક્કો દઈ દડાની માફક ગબડાવી દીધો. આ ક્રિયાને 'રણગોળીટો' કર્યો કહેવાય છે. રણગોળીટો એટલે રણનો દડો. આદમી આ રીતે દડા જેવો બની જાય છે.

'કોણ છે વેલ્યમાં? દાગીના ફગાવી દ્યો ઝટ!' લૂટારાએ રાડ દીધી.

રૂપાળીબાએ વેલડીના પડદા ખોલી નાખ્યા અને બદમાશોએ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'[illegible]'

'[illegible]! [illegible]'

'[illegible]!'

'[illegible],' [illegible]

[illegible]

[illegible] એ મા! [illegible] નહીં આપતા.

આશારાણી

નવીન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] ઝટલે માલૂમ કરી [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'ભોટા! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]!'
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

૫. આહીરની ઉદારતા

‘**આ**મ તો જુવો આયર!’

‘કાં? શું છે?’

‘આ જોડી તો જુવો! આ આપણો વીકમસી ને વહુ મોનબાઈ. અરે, એની એકબીજાંની માયા તો નરખો! મૂવું, મને તો આંસુડાં આવી જાય છે.’

‘આયરાણી! અતિ હરખઘેલી કાં થઈ જા અટાણથી?’

‘મને આપણું બાળપણ સાંભર્યું, આયર!’

ભાદરને કાંઠે નાનું ગામડું છે. માગશર મહિનાના શિયાળુ સવારની મીઠી તડકીમાં ડોસો ને ડોસી બેઠાં છે. ફળિયામાં બે છોકરાં એક વાછડીની કૂણી ડોક પંપાળે છે. બેઉ જણાં ઝાઝું બોલતાં નથી, પણ બેઉની આંખો સામસામી હસી રહી છે. બુઢ્ઢાં ધણીધણિયાણી આ બાળકોને જોઈ જોઈ હરખથી ગળગળાં થાય છે.

ડોસાનું નામ વજસી ડોસો, ને ડોશીનું નામ છે ગજીબાઈ. જાતના આહીર છે. ભાદરકાંઠે ખેડનો ધંધો કરે છે. પૈસે ટકે ને વહેવારે સુખિયાં છે. આધેડ અવસ્થાએ એને એક દીકરો ને દીકરી

અવતરેલાં બીજું કંઈ સંતાન નહોતું: એટલે બન્ને જણ જુવાનિયાંના અંતરમાં કદી ન માય એવો આનંદ જગવવાનું કામ સોનબાઈને માથે હતું.

સવારે મેં નાહ્યું કે કામ પૂરું થયું હતું. બપોરે દીકરા વીકમસીની નાનકી વહુ સોનબાઈ પોતાને માવતરથી સાસરે પાછી તેડી આવવા આવી હતી. ખાંપેક આઘે ઉપરના ફૂકરા ગામડામાં એક વ્યાપારી આહીરને ઘેર વીકમસીનું ચોકિયાત કર્યું હતું. આજે બારવર્ષે બળગી ઉમરે સોનબાઈને તેડાવતા અને સોળા દિવસે ગોરાઈને સોનબાઈ પાછી આવી હતી.

વીકમસી દસ વરસનો અને સોનબાઈ આઠ વરસની: કજાતીયો ના વાર્યો નહિ: બોલ્યા વગર આંખોથી એકબીજાને જોઈ લેતાં. સામસામાં મોંઢ માંડીને ઊભાં રહેતાં, નીરખતાં પણ થાકો નહોતો, માથા નમતી નથી હતી. અને જ્યારે ગોરાઈને જ્યારે સોનબાઈ મનોહર બની, ત્યારે વિકમસી એકેકો આદર-ભાવ આપી લોકોને છાનોમાનો જેવા કરતો, પાછો બીજા પહરની વાટ જોઈને હાથે લાગતો. કામ ગોઠું થઈ પડ્યું.

૨

'રૂપી! બેન! તુને મારે માથે ખરેખરું હેત છે?'

'હા, ખરેખરું!'

'તો માને અને બાપુને એક વાત કહી આવીશ?'

'શું?'

'કે મારે પરણવું નથી. હાલા મારા વીવા કરશો નહિ.'

રૂપાંબહેન વીકમસીની સામે ટગર ટગર જોઈ રહી, હસી પડી: 'લે જા જા, ડોંગીલા! એવું તે કહેવાતું હશે! અગાઉ તો સોનબાઈ જાય છે તારી આઘુંઉં પાછું!'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'[illegible]! [illegible] નાના! [illegible]!'

એટલું કહીને રૂપી પોતાની [illegible] ભાઈના આંસુ લૂછવા લાગી. ભાઈનું [illegible] રૂપાળું [illegible] ખોળામાં ઝાલી લીધું. ભાઈના ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ [illegible] પૂછવા લાગી. 'મને [illegible] ભાઈ! [illegible] શું છે? [illegible] નથી ગમતી? એનું કોઈ [illegible] સાંભળ્યું?'

વીકમગીની આંખોમાં આંસુ વધ્યાં. બ્હેનનું હેતું પણ કાંઈ સમજ્યા વગર ભરાઈ આવ્યું.

અઢાર વરસની ભરજોબન અવસ્થાએ પહોંચેલા દીકરાના વિવાહ માટે બુઢ્ઢો બાપ તૈયારી કરતો હતો અને આ પહેલી છેલ્લી વા[ર]નો દીકરો પરણાવવાના હરખ થકી ગાંડીઘેલી બની ગયેલ ઘરડી મ[ા] તો આખા ખોરડા ફરતા ઓળીપા, ગારગોરમટી, દળવાં ભરડવાં ચાકળા ચંદરવાની શોભા વગેરે આદરી દીધું હતું. રૂપીબહેન હ[…] ને ફરતા ભાઈનાં ગીતો જ ગાયા કરતી એમાં આ બીના બ[…] ભાઈનો સંદેશો લઈને બહેન બાપુ પાસે ગઈ, બોલી: 'બા[પુ] ભાઈ કહે છે નથી પરણવું'

'નથી પરણવું!' ડોસો હસી પડ્યો.

'સાચે જ બાપુ, હસવા જેવું નથી ભાઈ રોતો'તો!'

ઓરડામાં વીકમશીને ભોંઠાભેર ભેળવી મૂકી તેનાં તેનાં પૂછ્યું:
'પણ કારણ શું છે?'

વાછરડીની પાંપણ પરની ભીનાશ હતી. એનાથી [illegible] [illegible]

'તુને કેમ? ન ગમતું હોય તો પાછાં વળાવી દઈએ.'

'ના બાપુ, એ કારણ નથી.'

'ત્યારે શું કારણ છે? કહે તો હું આ મારી પેપાડ પછેડી ફાડીશ અને તારી મા પણ આવું પાન ભરાવ. અમને ખાતર કરીને આ પરણેતરો એક વાર તો લેવા દે બાપ! અમારી મોત સુધરશે.'

બાપનું આગ્રહનું મોં દેખીને વીકમશી પરાણે પોતાનું દુઃખ ગળી ગયો. ચૂપ રહીને ચાલ્યો ગયો. બાપે માન્યું કે દીકરો માની ગયો. કોઈને બીજો કંઈ વહેમ ન ગયો. કોઈને સાચી વાતનું ઓસાણ પણ ન રહ્યું.

લગન થઈ ગયાં. સોળ વર્ષની મેનબાઈ સાસરે આવી. અંતર ફાટ ફાટ થતું હતું.

૩

અષાઢ મેઘની પહેલી રાત હતી. મીઠી ટાઢ, મીઠી સગડી. અને મીઠામાં મીઠી પ્રીતડી; એવી આઠ મહિનાની ગળતી રાત હતી. ગોખમાં આભમાં ચાંદો ને તારલાં નીતરતાં હતાં.

એવી આઠ મહિનાની રાતને પહોરે બાપુના પગ દાબીને વીકમશી ઓરડે આવ્યો. પોતે જાણે ચોરી કરી હોય એમ લપાતો લપાતો આવ્યો. ઊભો થઈ રહ્યો. આશાભરી મેનબાઈએ ધણીના મોં ઉપર લગનની પહેલી રાતનાં તેજ દીઠાં નહિ. નાનપણના ઉમળકા જાણે ક્યાં ઊડી ગયા છે પૂછ્યું:

'કાં આયર ! શું થઈ ગયું ?'

વીકમશી ગળગળો થઈ ગયો. થોડી વાર તો વાચા જ ઊપડી નહિ, હોઠે આવીને વેણ પાછાં કોઠામાં ઊતરી ગયાં.

સોનબાઈ ઢૂકડી આવી. કાંડું ઝાલ્યું.

'તું મને અડીશ મા, આયરાણી ! હું નકામો છું.'

'કાં ?'

'હું પુરુષાતણમાં નથી. માબાપને મેં ઘણી ઘણી ના પાડી'તી પણ કોઈએ મારું કહ્યું માન્યું નહિ કોઈ મારા પેટની વાત સમજ્યું નહિ.'

'તે પણ શુ છે ?'

'બીજુ તો શું કરું ? આણું આવે ત્યાં સુધી તો તારે રોકાવું જ પડશે પછી માવતર જઈને ખુશીથી બીજો વીવા ગોતી લેજે. મેં તને બહુ દખી કરી. ભાગ્યમાં માંડ્યુ મિથ્યા ન થયું.'

'અરે આયર ! આમ શીદ બોલો છો ? એથી શુ થઈ ગયું ? કાંઈ નહિ. આપણે બે જણાં ભેળાં રહીને હરિ-ભજન કરશું.'

સાંભળીને વીકમસીનો ચહેરો ચમક્યો. વળી ઝાંખો પડીને બોલ્યો : 'ના, ના, તારુ જીવતર નહિ બગાડું.'

'મારું જીવતર બગડશે નહિ, સુધરશે. તમ ભેળી સુખમાં રહીશ. બીજી વાતું મેલી દો'

ખોળામાં માથું લઈને મોવાળા પંપાળતાં પંપાળતાં સ્ત્રીએ પુરુષને સુવાડી દીધો વિકાર સંકોડીને પોતે પણ નીંદરમાં ઢળી. કોડિયાના દીવાની જ્યોત બેય જણાંના નિર્દોષ મોઢા ઉપર આખી રાત રમતી હતી

એવી એવી નવ રાતો વીતી ગઈ. દસમે દિવસે માવતરને ઘેરથી સોનબાઈનો ભાઈ ગાડું જોડીને બહેનને તેડવા આવ્યો અને એ

દસમી રાતે ધીંઙમાતાએ સોનબાઈને રજા દીધી: 'તું સુખેથી જા. હું શક્તિપુરીથી રજા દઉં છું. હા, કર મા. જોજો, એને આપમતી વાત ભાખશો.'

'આપ! ઘણી દયા ને મીઠું કર્યા છો! મારે નથી જવું. તમારી સેવા જ કરવું છે. મારે બીજું ચીજ કોઈ નથી કરવું.'

પછીના પગ ઝાલીને સોનબાઈ ચોધાર રોઈ પડી. પ્રેમ ને પ્રેમ આંખ મળી ગઈ.

સવારે ઊઠીને, ગાડા સાથે પિયરના કુટુંબની જે કોઈ તેડી આવેલી તેની મારફત પોતાના ભાઈને કહેવરાવ્યું કે 'મને તેડી જશો તો મારું સારું નહિ થાય. મારે લાખ વાતે પણ આવવું નથી. તમે વેગાસર પાછા ચાલ્યા જાવ.'

ભાઈને કાંઈ કારણ સમજાણું નહિ. પણ એને લાગ્યું કે આગ્રહ કરીને બહેનને તેડી જવાથી ઘરમાં કાંઈક કલેશ થવાનો હશે. એટલે એણે વેવાઈને કહ્યું:

'વજશી પટેલ! મારાથી જુગમાં તેડવા અવાઈ ગયું છે. પણ આ તો કમુરતાં ચાલે છે એ વાતનું મને ઓસાણ નહોતું. હવે ફરી વાર તેડવા આવીશ.'

એટલું કહીને ભાઈએ ગાડું પાછું વાળ્યું.

વજશી ને રાણબાઈ, ડોસોડોસી બેય હવે જગ જીત્યાં હોય એવા સુખના દિવસો વીતાવે છે. સામી ઓસરીએ બેઠાં બેઠાં બેય ડોસલાં પોતાની ડાહી ડમરી દીકરા-વહુના દિલનો પગાર જોયા કરે છે: પરોઢિયે વહુની ઘંટી ફરે છે, સૂરજ ઊગ્યે વહુ વલોણું ઘુમાવે છે, બેગો દોવે છે, પાણીદાં વાળા ફળિયું ફૂલ જેવું—ઝીંક આવે તેવું ચોખ્ખું બનાવે છે, મોતી જડેલી ઇંઢોણીએ ત્રાંબાળુ હેલ્યના બેડાં લઈ આવે છે, ને પાછા દસ જણાના રોટલા ટીપી નાખે છે. નાની વહુ

વીજળી જેવી ઘરમાં ઝગઝગાટ કરી રહી છે શું એનું ગરવું મોઢું! સાસુસસરાને હેતનાં જળજળિયાં આવી જાય છે, વાતો કરે છે:

'હવે તો આયરાણી! એક વાત મનમાં રહી છે: આ રૂપીને કોઈ સારૂં ઠેકાણું મળી જાય.'

'એની ફિકર આપણે શી પડી છે, આયર? એને ભાઈ જેવો ભાઈ છે આકરડો રૂપીને ઠેકાણે પાડશે.'

'પોતાના સુખમાં બેનનું સુખ વીસરી તો નહિ જાય ને?'

'પણ મારી ચતુર વહુ ક્યાં વીસરવા દે એવી છે?'

'આયરાણી! તોય એક અબળખા રહી જાય છે, હો!'

'શી?'

'આ ખોળો ખાલી છે ઇ નથી ગમતું. કાલું કાલું બોલતું હોય, ખોળા ખૂંદતું હોય, મૂછ્યું ખેંચતું હોય — એવું ભગવાન આપે એટલે બસ, એવા થોડાક દી જોઈને જાયેં એટલે સદ્ગતિ'

'આપશે, આયર! મારો વાલો ઈ યે આપશે. આપણે માથે વાલાજીની મહેર છે.'

સતજુગીઆ વૃદ્ધ ધણીધણિયાણી આશાને તાંતણે જીવ ટીંગાડીને જીવતાં હતાં એને માયલા ભેદની ખબર નહોતી.

૪

ભાદર-કાંઠાની વાડીઓ ગહેકતી હતી. લીલી ઘટામાં ચકલાં માળા નાખતાં હતાં આઘે આઘે ઊની લૂ વાતી હતી અને તરસ્યાં હરણાં ઝાંઝવાનાં જળને લોભે દોડયાં જતાં હતાં.

વીકમસી સાતી હાંકતો હાંકતો ઊભો રહી જાય છે, સમજ્યા વગર બળદની રાશને ખેંચી રાખે છે, વિચારે ચડે છે.

'આ નાગણીના દીકરાને મેં રોળી નાખ્યો. આવા ભોળા ધણીને માથે મેં કુહાડો માર્યો. આ બધું મેં શું કરી નાખ્યું ?

'માણસોને મેં વાતો કરતાં સાંભળ્યાં છે કે પુરુષાતણ વગરના પુરુષે તો આહીરનાં લૂગડાં પહેરી પાવૈયાના મઠમાં બેસવું જોવે નહિ તો સાત જન્મારા રૈયા ને એવા ને એવા હું ભાગી જાઉં? આ આહીરી પણ મારા કુસંગમાંથી છૂટીને સુખી થશે પણ મારા ડોશિયાનાં માબાપનું ને મારી પંખણી ગોતનું શું થાશે?'

નિસાસો મૂકીને વીકમસી વળી પાછો આંટીએ વળગતો. પણ એને જંપ નહોતો.

આઠ આઠ મહિના આમ ચાલ્યું. તેવામાં વજસી ડોસો ગુજરી ગયો, ગલઢી ડોશી પણ એની પછવાડે ગઈ. હવે વીકમસીનો મારગ મોકળો થયો.

એક જ એણે વાત ઉચ્ચારી: 'તને ઘણા મહિના થઈ ગયા: માવતર ગઈ નથી ને દી' તારો ભાઈ આવ્યો કોચવાઈને પાછો ગયેલો. તારાં માવતર પણ કોચવાતાં હશે. માટે રાજીખુશીથી એક આંટો જઈ આવ ને!'

'હં. તમે મને કાઢવા માગો છો મારે નથી જાવું.'

'ના ના, તું વહેમા નહિ, લે હું ભેળો આવું.'

'હા. તો જઈ આવીએ.'

ગાડું જોડીને બેય જણાં સાસરે ચાલ્યાં. આહીરાણીનાં માવતરને આજ સોનાનો સૂરજ ઊગ્યા જેવું થયું. પનિયારીઓનાં ને ચોરે બેઠેલાં માણસોનાં મોંમાં પણ એક જ વાત હતી કે 'કોઈ જોડલી જાગી છે! કોઈ દીનોનાથ તૂઠ્યો છે!'

વીકમસીએ પોતાના સસરાને ઓરડે લઈ જઈને ફોડ પાડ્યો: 'મારે નગર જઈ પાવૈયાના મઠમાં બેસવું છે. હું રાજીખુશીથી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રભાતે જમાઈની શોધ ચાલી ત્યારે સોનબાઈના બાપે સહુને બધી વાતનો ફોડ પાડ્યો સાંભળીને ઘરનાં સહુ નાનામોટાંએ શ્વાસ હેઠા મેલ્યા. માએ માન્યું કે 'મારી પદમણી જેવી દીકરી જીવતા રંડાપામાંથી ઊગરી ગઈ.'

આખા ઘરમાં એક સોનબાઈનું જ કાળજું વાણું; મનમાં બહુ પસ્તાવો ઊપડ્યો : આંહીં હું શીદ આવી ? અરે, મને ભોળવી ? ભૂલવાડી ગયો ? મને છાની રીતે છેતરી ? મારો શો અપરાધ હતો ?

છાની છાની નદીકાંઠે ગઈ, છીપર ઉપર બેસીને ખૂબ રોઈ લીધું. હવે ક્યાં જઈને એને ગોતું ! ઘણા વિચારો કર્યા. પણ લાજની મારી એની જીભ માવતર આગળ ઊપડી નહિ.

થોડા દિવસે ખબર આવ્યા કે વીકમશી તો પોતાની ઘરસંપત

કાકાને સોંપી, રૂપીને સારે ઠેકાણે પરણાવવાની અને સંપત એના કરિયાવરમાં આપવાની ભલામણ દઈ, એનને ખબર કર્યા વગર, ઘોડીએ ચડીને નગરના મઠમાં બાવો થવા ચાલ્યો ગયો છે.

સોનબાઈની રહી સહી આશા પણ કરમાઈ ગઈ. રોઈરોઈને એ અરધી થઈ ગઈ. પણ એને સંસાર સમુદ્રસમો ખારો થઈ પડ્યો. એની આંખ સામેથી એક ઘડી પણ સાગરનું મોં અળગું થાતું નથી.

થોડે દિવસે ત્યાંથી દસ ગાઉ દૂરના એક ગામડાના ઘરભંગ થયેલા એક લખમશી નામના આબરૂદાર આહીરનું માગું આવ્યું. બાપે દીકરીના દુઃખનો અંત આવ્યો સમજી માગું કબૂલ કર્યું. માએ દીકરીને પહેરાવી ઓઢાડી સાજની કરી મીઠડાં લઈને મા બોલી કે 'બાપ! મારા રૂપા! હરિની મોટી મેર, તે તારો ભવ બગડતો રહી ગયો.'

સોનબાઈનું અંતર વીંધાઈ જાતું હતું. પણ એની છાતી ઉપર જાણે એવો ભાર પડી ગયો કે પોતે કાંઈ બોલી જ ન શકી. નવા ધણીની સાથે નવે ઘેર ચાલી

૫

શિયાળાના દિવસો છે: આભમાંથી કૂંજડીઓ નીચે ઊતરીને જાણે પાતળી ડોકે સરોવરો દીઠો કે મોં ગયાં છે; સવારણી પડી ગઈ છે; ગામડાં ખાલી થઈને સીમો ભરી ગઈ છે, ધાનનાં ડૂંડાં વઢાઈ રહ્યાં છે. નીચાં નમીને મોલ વાઢતાં દાડિયા વચ્ચે વચ્ચે પોરો ખાવા ઊભાં થાય છે અને દાતરડી ગળે વળગાડી દઈને મીઠી ચલમો પીવે છે. છોડીઓ એકબીજીને હસતી ગાય છે —

ઓસ્યા પાંદડાંને ઉડાડી મેલો
હો પાંદડુ પરદેશી!
ઓઢી ઓતડીને ઉડાડી મેલો
હો પાંદડું પરદેશી!

એનો સાસરો આણે આવ્યા
હો પાંદડું પરદેશી !
મારા સાસરા ભેળી નૈં જાઉં
હો પાંદડું પરદેશી !
એનો પરણ્યો આણે આવ્યા
હો પાંદડું પરદેશી !
મારા પરણ્યા ભેળી ઝટ જાઉં
હો પાંદડું પરદેશી !

પંખી ઊડે છે ટોયા હોકારે છે. ચોમાસામાં ધગયેલી ટાઢી પોચી ભો કઠણુ બની જાય તે પહેલાં ખેડી નાખવા માટે ડાહ્યા ખેડૂતોએ સાંતીડા જોડી દીધા છે.

લખમસીએ પણ ખળામા દૂંડા નાખી પોતાના ખેતરમાં હળ જોડ્યુ છે આધેડ ઉમરનો લોંઠકો આદમી સાતીડે રૂડો લાગે છે. એના ખેતરની પાસે થઈ ને જ એક ગાડા-મારગ જતો હતો તે મારગે ગામમાથી એક ભતવારી ચાલી આવે છે. એ ભતવારી સોનબાઈ છે. બપોર ટાણે સાતી છૂટવાને સમયે સોનબાઈ નવા ધણીને ખેતર ભાત લઈ જાય છે. ધીરા ધીરા ડગલાં ભરે છે

સામેથી પાવૈયાનુ એક ટોળું તાળોટા વગાડતુ ચાલ્યુ આવે છે એને દેખતા જ સોનબાઈને વીતેલી વાત સાભરી આવી. તરીને પોતે ટોળુ વટાવી ગઈ, ત્યા તો દીઠુ કે ટોળાની પાછળ આગેરાક એક જુવાન ઘોડીએ ચડીને ધીમો ધીમો ચાલ્યો આવે છે. ધણીના ખેતરને શેઢે છીંડી પાસે સોનબાઈ ઊભી રહી. અસવાર નજીક આવતાં જ ઓળખાણો.

એ વીકમસી હતો પાવૈયાના મઠમા બેસવા ગયેલો સ્ત્રીના લૂગડાં પહેરવાની માગણી કરેલી પણ મઠના નિયમ મુજબ છ મહિના સુધી તો પુરુષવેશે જ સાથે રહીને પોતાની પુરુષાતનની

જોટની ખાનરી કરાવવાની હતી. હજુ ૭ મહિના નફોના વીત્યા. વીરમસી પાલિયાના દેઆ સાથે આગળી ગાગરા નીકળ્યો છે. જોગ ખાંભા હવે તે આ આગે જ એનું આવતું થયું છે.

એક જ્યારે સાગરામાં એઆગળ્યાં વીરમસીએ પણ થોડી ધ એક નીકળ્યા જરાગે ફેગાં થઈ હતાં. સોનબાઈની આંખોમાંથી ધારે આંસુ સરી પડ્યાં. આ તે એના હોઠ ફફડ્યા:

'આમ કેમ 'તું?'

'તું ગણી હો?' વીરમસીથી વધુ કાંઈ ન બોલાયું.

'હું તો આવી જ હતી. છતાં શું કામે મને રઝળાવી!'

'ત્યારે શું તારા કરતાં ભગાડું?'

'ભગાડવામાં હવે શી બાકી રહી, આયર?'

આસુરની આંખે એક જણો ઊભો છે ખેતરને સાગે એટે લખમસી સાતી હાંકતો હતો તે સાતી ઊભું રાખીને આ બધું જોઈ રહ્યો છે. પોતાની સ્ત્રીને આવ્યા જણ સાથે ઊભેલી ભાળીને એની આંખો વટેમાતી હતી.

વીરમસીએ પૂછ્યું: 'ભાત લઈ છો? તારું ખેતર ક્યાં છે?'

'આ જ મારું ખેતર'

'સાતી હાંકે છે એ જ તારો ધણી?'

'સાતી હાંકે છે એ જ તારો ધણી?'

'હા, હવે તો એમ જ ને!'

'લે, તારો ધણી આવી જોઈ રહ્યો છે. ખિજાશે નું હવે.'

'જોઈશ તો ખરી જ ને! કહેવું હોય તે ભલે કહે

આયર..! આયર! તમે બહુ બગાડ્યું! સુખે સાથે રહીને પ્રભુ ભજત! પણ તમે મારો માળો વીંખ્યો શું કહું?'

ચોધાર આંસુ ચાલી નીકળ્યાં છે. વેણે વેણે ગળુ રૂંધાય । વીક્રમસીએ જવાબ વાળ્યો :

'હવે તો થવાનુ થઈ ગયું. વીસરવું.'

'હા, સાચું. વીસરવુ! બીજુ શું?'

આઘે આઘે પાવૈયાનુ પેડુ ઊભું રહીને વીક્રમસીની વાટ જુએ છે ખેતરને શેઢેથી લખમસી જુએ છે.

'લે હવે રામ રામ!'

ગોનબાઈ અકળાઈ ગઈ ઘોડીની લગામ ઝાલી લીધી, ઓશિયાળી બનીને બોલી :

'મારું એક વેણ રાખો, એક ટંક મારા હાથનુ જમીને જાવ; એટલેથી મને શાંતિ વળશે વધુ નહિ રોકું.'

'માડી, થઈ ગઈ? તારે ઘરે જમવા આવું, એ તારા વરને [illegible]? ને વળી આ પાળિયા પણ ન રોકાય તો મારે એની રાતે ચાલી નીકળવુ જ પડે માટે બેલી દે.'

'ના ના, એમ તમ થાય, મારુ આટલુ વેણ તો રાખો ફરી [illegible] કહેવા આવું છું.'

'[illegible], પણ તારે પાછી આવે તો જ મારાથી રોકાવાય.'

[illegible]

[illegible]

હતો, એટલે તો જ આજ આંદો ભગી ગયો; અને પોતે એને આજનો દિવસ પોતાને ઘેર ગોઠવાના કાલાવાલા કરતી હતી; છ મહિનાથી પોતે નવા ધણી સાથે શરીરનો સબંધ ન રાખવાના વ્રત લીધેલાં તે પણ એ જૂની માયાના માન સારુ જ છે: એ બધું જ બોલી નાખ્યું. બોલતી ગઈ તે વેદના એની મુખમુદ્રા પર આલેખાતું ગયું

લખમસી આ સ્ત્રીની સામે તાકી રહ્યો, ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો.

સાંતી જોડવાનું બંધ રાખીને લખમસી સોનબાઈ સાથે ગામમાં આવ્યો. સામે ચોરામાં જ પાવૈયાનું ટોળું બપોર કરવા ઊતરેલું હતું. વીક્રમસી પણ ત્યાં બેઠો હતો. એણે આ બેય જણાંને આવતાં જોયાં. એના મનમાં ફાળ પડી કે હમણાં લખમસી આવીને ફજિયો આદરશે. ત્યાં તો ઊલટું જ લખમસીએ સુંવાળે અવાજે કહ્યું : ‘ કણીએ આવગો ? ’

વીક્રમસીને વહેમ પડ્યો. ઘેર લઈ જઈને કદાચ ફજેત કરશે તો ? પણ ના ન પડાઈ. એકવાર સોનબાઈને મળવાનું મન થયું. મુખીની રજા લઈને ભેળો ચાલ્યો. ઘોડીને લખમસીએ દોરી લીધી.

બીક હતી તે ટળી ગઈ. લખમસીનાં આદરમાન બીજે ક્યાંય નહોતા દીઠાં દોડે દોડે ગયેલું મીઠું ધાન લખમસીએ પરોણાને તાણખેંચ કરીને ખવરાવ્યું ; ઢોલિયા ને ધડકી ઢાળીને મહેમાનને બપોરની નીંદર કરાવી; અને ધીરે ધીરે વીક્રમસીના મનની રજેરજ વાત એણે જાણી લીધી વાતોમાં સાંજ નમી ગઈ.

લખમસીમાં ખેડૂતનું હૈયું હતું. ઝાડવા ઉપર ચકલાંની અને વગડામાં હરણાંની હેતપ્રીત એણે દીઠી હતી. પોતાની પહેલી વારની પરણેતરની વાત પણ એને સાંભરતી હતી. અને આહીં એણે આ બે જણાંને ઝૂરી મરતાં જોયાં એ ભીતરમાં ભીંજાઈ ગયો; પોતે

સોનબાઈ વેરે પરણ્યો છે એ વાત જ ભૂલી ગયો. એનાથી આ વેદના દેખી જાતી નહોતી.

દિવસ આથમ્યો એટલે પોતે ઉઠ્યો, ફળીમાં માતાની દેરી હતી તે ઉઘાડીને ધૂપ કર્યો માતાજીની માળા ફેરવવા બેઠો પોતે માતાનો ભગત હતો ભૂવો પણ હતો ગજરોજ સંધ્યાટાણે માતાને ઓરડે આવીને પોતે જાપ કરતો.

આજ માળા ફેરવીને એણે માતાજીની સ્તુતિ ઉપાડી શબ્દ ગાજવા લાગ્યા તેમ તેમ એના શરીરમાં આવેશ આવવા મડ્યો. ધૂપના ગોટેગોટ ધુમાડા ઊડ્યા લખમસીની હાક ગાજી ઊઠી દેવી એની સરમાં આવ્યાં હતાં

સોનબાઈ ઘરમાં રાંધે છે ત્યાં એણે હાંક સાંભળી સાંભળતાં જ એ બહાર દોડી આવી આયરને ખરા આવેશમાં દીઠો પોતાને ઓસાણ આવી ગયું. વીકમસીને ઢંઢોળીને કહ્યું : 'દોડ આયર! દોડ, ઝટ પગમાં પડી જા!'

કાંઈ કારણ સમજ્યા વગર વીકમસી દોડ્યો. પગમાં માથું નાખી દીધું. ધૂણતાં ધૂણતા લખમસીએ પોતાના બેય હાથ એને માથે મૂકીને આશિષ આપી કે 'ખમા! ખમા તુને બાપ!'

માથે હાથ અડતા તો કોણ જાણે શાથી વીકમસીના દેહમાં ઝણઝણાટ થઈ ગયો ખાલી ખોળિયામા જીવતનો ધોધ વછૂટ્યો.

લખમસીને શાંતિ વળી એટલે બેય જણા બહાર નીકળ્યા. લખમસીએ પૂછ્યું : 'કાં ભાઈ! શુ લાગ્યુ ? શું થાય છે?'

તેજમર્યો વીકમસી શું બોલી શકે? રૂવાંટી ઊભી થઈ ગઈ હતી અંગેઅંગમાં પ્રાણ પ્રગટી નીકળ્યા હતા ચહેરા ઉપર શાંતિ છવાઈ ગઈ. માત્ર એટલુ જ બોલાયુ કે 'ભાઈ! મારા જીવનદાતા! માતાજીની મહેર થઈ ગઈ મારો નવો અવતાર થયો!'

'બસ ત્યારે મારોય મનખો સુધર્યો, હું તરી ગયો.' એમ કહીને એણે સાદ કર્યો: 'સોનબાઈ! બહાર આવ.'

સોનબાઈ આવીને ઊભી રહી, બધુંય સમજી ગઈ. શું હતું ને શું થઈ ગયું! આ સાચું છે કે સ્વપ્ન! કાંઈ ન સમજાયું.

'મારા ગુના માફ કરજે! તું પગથી માથા લગી પવિત્ર છો. આ તારો સાચો ધણી. સુખેથી બેય જણાં પાછાં ઘેર જાવ. માતાજી તમને સુખી રાખે અને મીઠાં મોં કરાવે.'

વીકમશી ઉપકાર નીચે દબાઈ ગયો, ગળગળો થઈ ગયો અને બોલ્યો:

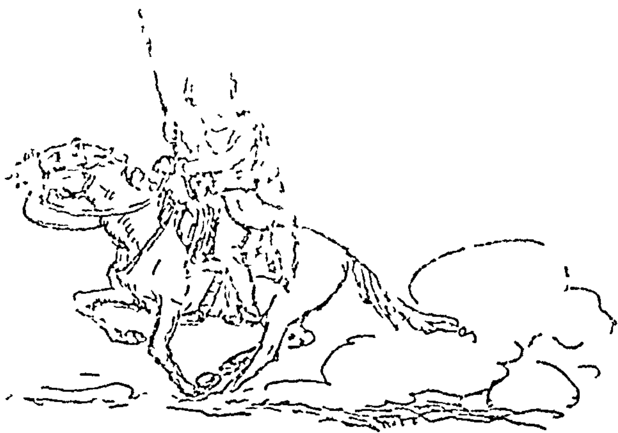
'લખમશી ભાઈ! આ ચામડાના જોડા સિવડાવું તોય તમારા ઉપકારનો બદલો કોઈ રીતે વળે તેમ નથી. તમે મારે ઘેર મારા ભેળા આવો તો જ હું જાઉં!'

લખમશીએ રાજીખુશીથી હા પાડી.

સવાર થતાં જ ગાડું જોડ્યું. સોનબાઈનો હરખ હૈયામાં સમાતો નથી. વીકમશી ગાડાની વાંમે, ઘોડી ઉપર બહુ જ આનંદમાં, મનમાં ને મનમાં લખમશીના ગુણ ગાતો ચાલ્યો આવે છે.

વીકમશીને ઘેર પહોંચ્યાં; એનું આખું કુટુંબ બહુ જ રાજી થયું. બીજે દિવસે લખમશીએ જવાની રજા માગી પોતાના કાકાની સલાહ લઈને વીકમશીએ બહેન રૂપીને લખમશી વેરે આપવા પોતાનો વિચાર જણાવ્યો લખમશીને આગ્રહ કરીને રોક્યો. લખમશીએ ખુશીથી કબૂલ કર્યું.

આસપાસથી નજીકના સગાંઓને તેડાવી, સારો દિવસ જોવરાવી વીકમશીએ રૂપીના લગ્ન કરી, સારી રીતે કરિયાવર આપી, બહેનને લખમશીના ભેળી સાસરે વળાવી.

૬. ભાઈબંધી

બહોળા ઘાસપાણીએ છલકાતી બાબરીઆવાડમાં હેમાળ નામનું નાનું ગામડું હતું. માત્રા વરૂ ગામનો ગરાસીઓ હતો. માત્રા વરૂને આંગણે એક સો ભેંસો દૂઝતી હતી એક દિશાએ દરિયાનો કિનારો ને બીજી દિશાએ ગિરના ડુંગરા : વચ્ચે મીઠાં પાણીવાળું હેમાળ ગામડું : ભાઈબંધીનો ભૂખ્યો માલધારી માત્રો વરૂ રોજેરોજ મહેમાન ભાળીને ભારી પોરસાય છે. એક ટાણુંય એકલો રોટલો ખાતો નથી.

એક દિવસ પ્રભાતે ડેલીની ચોપાટમા બેસીને માત્રો વરૂ દાતણ કરે છે રોજના રિવાજ પ્રમાણે ખાસદાર ગઢમાંથી બે ઘોડીઓને માલીસ કરીને ડેલીમાં દોરી લાવેલ છે, એટલે માત્રો વરૂ ઘોડીઓના અંગોઅંગ ઉપર હાથ ફેરવી પોતાનાં પ્યારાં પશુઓની રેશમી રૂવાટી ઉપર ક્યાંયે ડાઘ તો નથી રહી ગયો ને એની તપાસ કરી

તે વખતે એક પરદેશી પગેણાએ આવીને માનાભાઈને રામરામ કર્યા. માનાભાઈએ સામા રામરામ કરીને મહેમાનને બાજુમાં બેસાડી દીધી. આવનાર ચીંથરેહાલ છે: હાડકાના માળખા જેવું શરીર છે, હજામત વધી ગઈ છે; છતાં એની અમીરાત અછતી રહેતી નથી. પાણીદાર આંખો અને નેત વા પહોળું કપાળ મોઢાની કરચલીઓમાંથી પણ ઝળકે છે. વળી કસુંબાનું ટાણું થયું ત્યારે માત્રા વરૂએ જોયું કે મહેમાનને તો એક તોલો અફીણ જોઈએ છે. ચાલાક માત્રો વરૂ સમજી ગયો કે આવા જબ્બર બંધાણવાળો આદમી કોઈ મોટા દરબારમાંથી બેહાલ બની ગયેલો ગરાસીઓ હોવો જોઈએ.

વાત સાચી હતી. પરોણો કચ્છમાંથી આવતો હતો.

ભલ ઘોડા કાઠી ભલા, પેનીઢક પેરવેશ,
રાજા જાદુવંશરા, વે ડોલરીઆ દેશ.

જ્યાં રૂડા ઘોડા નીપજે છે, જોરાવર કાઠી પાકે છે, પગની પાની સુધી ઢાંકીને દેહની મરજાદા સાચવનારા પોશાક જ્યાં પહેરાય છે, અને જ્યાં જદુવંશી જાડેજા કુળના રાજપાટ છે, એવા ડોલરીઆ દેશમાં એનું વતન હતું. બાર ગામના ભાયાતી તાલુકા નળીઆકોઠારાનો એ તાલુકદાર હતો. પણ કચ્છ-ભુપાળ રાવ પ્રાગમલજીના કાનમાં કોઈ ખટપટીઆએ ઝેર ફૂંક્યું. રોષે ભરાયેલા રાવે અન્યાય કરીને જાલમસંગનું પરગણું આંચકી લીધું. હઠાળો રજપૂત રાવની લાચરી કરવા ન ગયો. ગામ છોડીને ચાલી નીકળ્યો. સગાંવહાલાંમાં ઘણા માસ ભટક્યો, આખરે પૈસેટકે ઘસાઈ ગયો ભિખારી બનીને ભમતો ભમતો સોરઠમાં ઊતર્યો છે. પોતાની કથની કહેવાની એને ટેવ નથી. અબોલ બનીને આજ માત્રા વરૂને ઓટલે બેઠો છે.

માત્રા વરૂએ એનો તિરસ્કાર ન કર્યો, એને પૂછપરછ પણ ન કરી. કારણ કે દુખીઆને શરમાવવા જેવું થાય. માનપાનથી

જાલમસંગને રાખ્યો; હજામત કરાવી, ખૂબ નવરાવ્યો ધો બે જોડ નવાં લૂગડાં કરાવી આપ્યાં. પોતાની સાથે જ જમાડતા. જાલમસંગ પણ કાંઈ બોલતો નથી. મુખમુદ્રા પર છવાયો છે, હૃદયની અંદર નળીઆકોઠારા સાંભર્યા કરે ...

નીંદર નાવે ત્રણ જણાં, કો' સખિ કિયાં ?
પ્રીતવછોયાં, બહુરણાં, ખટકે વેર હિયાં.

[હે સખિ ! કહે તો ખરી ? ક્યાં ત્રણ જણાંને નિદ્રા ન આવે ? પ્રીતિના પાત્રથી જે વિછોડાયાં હોય, જેનાં ઉપર ઘણાં કરજ (ઋણ) હોય, અને જેના હૈયામાં વેર ખટકતુ હોય; એ ત્રણને નિદ્રા ન આવે.]

—એ ન્યાયે જાલમસંગ પણ અખંડ ઉજાગરે રાતો વિતાવે છે.

આની રીતે પંદર દિવસ વીત્યા. પછી તો જાલમસંગને શરમ આવી. એણે રજા માગી.

માતા વજીએ કહ્યું કે 'ભાઈ, આંહીં ઈશ્વરે જારગાજરીનો રોટલો દીધો છે તમે ભારે નહિ પડો.'

જાલમસંગની આંખોમાં જળજળીઆં આવી ગયાં. એ ન રોકાયા, ચાલી નીકળ્યા. માતા વજીએ પાનેતર આપ્યું, [illegible] લૂગડાં આપી [illegible]

ચાલતાં ચાલતાં જાલમસંગ નાગેશ્રી ગામને પાદર આવ્યો. [illegible]

પાસે તરવાર તો છે, પણ ઘોડું ક્યાં? હાં, યાદ આવ્યું. હેમાળે, માત્રા વરુની ઘોડહારમાં. આપશે? આપે નહિ! ત્યારે બીજું શું? ખા .ત...ર? અરર! જેનું ખાધું એનું જ ખોદવું? પાપનો પાર રહેશે? કાંઈ વાંધો નહિ. પાછળથી એકને સાટે દશ ઘોડાં દઈશ

મનસૂબો થઈ ચૂક્યો. જે દશ રૂપિયાની ખરચી માત્રાએ દીધી છે તેમાંથી જ એક કોદાળી અને એક પાવડો લીધાં. લઈને પાછો હેમાળને રસ્તે ચાલ્યો. બીજી રાત પડી; મધરાત થઈ. જાલમ-સંગ માત્રા વરુના દરબારગઢની પછીતે (ભીંતે) જ્યાં બે માણકી ઘોડીઓ બંધાતી ત્યાં જ ખાતર દેવા (બાકોરું ખોદવા) લાગ્યો. ગઢમાં તો બધાંય ઘસઘસાટ ઊંઘતાં હતાં. કોદાળીના ઘા કરીને એ ચોરે પછીતની અંદરથી ઘોડું નીકળી શકે તેટલું મોટું બાંકોરું પાડ્યું.

રાતનો ત્રીજો પહોર થયો ત્યાં માત્રો વરુ જાગ્યો. પોતે મોટો માલધારી હતો. ગીરના ગગસીઆ, એટલે સેંકડો ભેંસો રાખનાર. એ જ એનો સાચો ગગાસ. માત્રા વરુએ માણસોને ઉઠાડ્યાં. પહર ચારવા ઢોર છોડ્યાં ગીરમાં અસલ એવો રિવાજ હતો કે માલધારી ધણી પોતે પણ માણસો લઈને ઢોરને પહર ચારવા જાય. એ રીતે માત્રો વરુ પણ ઢોરને હાંકીને સીમમાં ચાલ્યો ગયો.

જાલમસંગે જોયું કે ઠીક લાગ આવ્યો. પણ શ્રાવણ માસની મેવલી રાત: માથે ખૂબ વરસાદ પડેલો: પવનના સૂસવાટા પણ નીકળેલ; બંધાણી આદમી; જર્જરિત શરીર, તેમાં યે વળી ખોદવાની મહેનત પડેલી· એટલે ટાઢ ચડી ગઈ. આખો દેહ થર થર કમ્પે છે. અંગો કબજામાં રહી શકે તેમ નહોતું. ડાબલીમાંથી અફીણ કાઢીને થોડુંક લીધું. પણ એમ અફીણનું અમલ કેમ ચડે? ઉપર ચલમ તો પીવી જોઈએ. ચલમ ગજવામાંથી કાઢવા જતાં અંધારામાં હાથમાંથી ધૂળમાં પડીને દટાઈ ગઈ. મરણીઓ ચોર દરબારગઢમાં દાખલ થયો. સામે માત્રા વરુએ તાજો જ પીવેલો હોકો પડેલો

જોયો. હોકો લઈને પીધો. તો યે શરદી ન ઊતરી. શરદી ઊતર્યા વિના શી રીતે ઘોડી પર ચડીને ચાલી શકાય? બહુ મૂંઝવણ થઈ પડી. શું કરવું?

ઓરડામાં નજર ફેરવી : રણનો તરસ્યો મુસાફર જેમ મીઠા પાણીની તળાવડી દેખે, તેમ ઓરડામાં ઊંચે ઢોલિયે સુંવાળી રેશમી તળાઈ અને હૂંફાળાં ઓઢણ દીઠાં. બેહોશ દેહ ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો કાંઈ સમજ્યા વિના ઢોલિયે ધસ્યો. પણ ઢુકડો જતાં જ થંભ્યો. જાણે આંચકો વાગ્યો. ઢોલિયે કોઈક સૂતું છે.

જબ્બર કાયા, નમણું ઘઉંવરણું મોઢું : થોડે થોડે ઘરેણે શોભતાં નાક, કાન ને લાંબી ડોક; ખેંચાયેલા ભમરની કોરેલી કમાન નીચે પોપચે ઢાંકી બે આંખો : કેવાં અનોધાં તેજ એ આંખડીઓમાં ભર્યાં હશે? એ બાબરીઆણી પોઢેલી હતીઃ ડુંગરામાં ભમનારી, શરવીરની ઘરનાર હતી : નિર્દોષ, ભરપૂર ને ભયંકર! ફણીધરના માથા ઉપર મઢેલા મણિ જેવી.

પણ જાલમસંગની આંખે અંધારાં હતાં. રજપૂતની નજર પારકાં રૂપ નીરખવાનું નહોતી શીખી. આ વાતનું એને ઓસાણ જ નહોતું, એનું ધ્યાન તો એ પોઢનારી ઉપરથી ઊતરીને ઢોલિયામાં ખાલી પડેલાં પડખા ઉપર મંડાણું છે.

એના મનમાં થાય છે કે મારી કાયા ચોળી ગઈ છે, બનાવટી ગરમી હવે કાર કરતી નથી, જીવવું હોય તો જીવતા માનવીની ગરમી જોશે. આંહી એક પડખું ખાલી છે. એ પડખામાં કાં ધણી હોય ને કાં છોકરું હોય. હે મધરાત! હે વિશ્વંભર! તમે સાખીઆ રેજો.

પથારીમાં માત્ર વરનું પડખું ખાલી હતું. બાબરીઆણી ત્રીજા પહોરની મીઠી નીંદરમાં ઘેરાઈ ગઈ છે. હૈયાના ધબકારા, છાતીમાં

ચાલતી શ્વાસ—ધમણ, અને નસ્કોરાંનો ધીરી બસી જેવો સૂર, એ સિવાય બધું ય શાંત હતુ. જાગી જશે એવો ભય નહોતો.

વચ્ચે ખુલ્લી તલવાર મૂકીને જાલમસંગે શરીર ઢાળ્યું. સામેના શરીરમાંથી હૂંફ આવવા લાગી હમણાં ઊઠી જઈશ એમ જાલમસંગના મનમાં થતુ હતું; ત્યાં તો બંધાણીની આંખ બિડાઈ ગઈ. એટલો થાક, એટલી શરદી, તેમ બીજી બાજુ રેશમી તળાઈ અને નારીના અંગની મીઠી હૂંફ! નિર્દોષ બંધાણી ધસધસાટ ઊંઘી ગયો. પહોર પછી પહોર વીતવા લાગ્યા.

પ્રભાત થયુ. ત્યાં પહર ચારીને માત્રો વરૂ પાછો આવ્યો. ઓરડામાં પગ મૂકે ત્યાં તો પલંગ પર નજર પડી. બાબરીઓ થભી ગયો. હાથ તલવારની મૂઠ પર પડ્યો. નજરે જોયા પછી બીજી શી વાર હોય? બન્નેના કટકા કરવા એણે ડગલું ભર્યું. પણ જઈને ત્યાં સૂતેલા પુરુષનું મોઢુ જુએ ત્યાં એની અજાયબીનો પાર ન રહ્યો. આ ભૂખે મરતો, મૂઆ માણસના ભૂત જેવો આદમી પંદર દિવસ સુધી મારે આશરે પડેલો: મારી સ્ત્રી સાથે એને પલવાર વાત કરવાનો પણ વખત નથી મળ્યો: આવા ઉપર આ બાબરી-આણી મોહે? આ મુડદાની ઉપર? અને આ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે તલવાર શાની? કાંઈક ભેદ છે. મારીશ; પણ એક વાર ખુલાસાનો સમય આપીશ.

પગનો અંગૂઠો ઝાલીને જરા દબાવ્યો, ત્યાં તો સંચાવાળી કોઈ પૂતળી ખડી થાય તેમ બાબરીઆણી બેમાકળી બેઠી થઈ ગઈ.

'આ કોણ?' માત્રાએ આંગળી ચીંધાડી.

પડખામા સૂતેલા પુરુષની સામે સ્ત્રી નિહાળી રહી. શું બોલે? પલંગ પરથી નીચે કૂદી; એટલું જ બોલી શકી કે 'હું કાંઈ નથી જાણતી.'

'ઠીક; જા, જલદી શિરામણ તૈયાર કર.'

સ્ત્રી શિરામણ કરવા ગઈ અને માત્રા વરૂએ ખરલ લઈને પાંચ તોલા અફીણ ઘોળવા માંડ્યું, આ તરફ કસૂંબો તૈયાર થયો; બીજી બાજુ શિરામણ પણ તૈયાર થયું. માત્રા વરૂએ મહેમાનને ઢંઢોળીને જગાડ્યા. કહ્યું કે 'ચાલો ભાઈ, કસૂંબો તૈયાર છે.'

મહેમાન જાગ્યો. આંખો ચોળીને જ્યાં નજર કરે ત્યાં રામ રમી ગયા! પોતે માણકી પર ચડીને કચ્છમાં બહારવટું ખેડી રહ્યો છે, રાવની ફોજને ધમરોળે છે, રાવને મહેલે ચડે છે, એવું સ્વપ્નું ચાલતું હતું તે ભાંગી ગયું; ઘોર સત્ય નજર સામું ખડું થયું. પછી તો જીવવાની આશાં ક્યાં હતી? હમણાં ડોકું ધડથી નોખું થશે!

પણ એ જાણે કાંઈયે બન્યું નથી એવા ધીરજથી બેઠો થયો કોગળા કર્યા, મો ધોયું. ધોબા ભરી ભરીને માત્રો વરૂ કસૂંબો આપવા લાગ્યા. મહેમાન પીવા લાગ્યા એકબીજા એવી લહેરથી બેઠા કે જાણે રાતની બીના બની જ નથી. આગ્રહ કરી કરીને, સોગન આપી આપીને માત્રા વરૂએ કસૂંબો લેવરાવ્યો. પછી પેટ ભરીને શિરામણ કરાવ્યું. હાથ ધોઈને હોકો પીધા પછી મહેમાન બોલ્યા, 'બસ માત્રા વરૂ, હવે તો અધૂરી મહેમાનગતી પૂરી કરો.'

વરૂએ કહ્યું : 'સાચું કહી દ્યો. શું થયું?'

'વિશ્વાસ પડશે?'

'નહિ પડે તો તલવાર ક્યાં આઘી છે?'

'મોતની બીક મને હવે ન હોય.'

'ત્યારે બોલો.'

[illegible] બધી બીના [illegible] બનાવ્યું અને પોતાની [illegible] નહિ બોલ્યો.

'ભાઈ! જો આમ હતું તો એ વખતે ઘોડી માગી કાં ન લીધી? હું તમને ના પાડત? અરે ઠાકોર, પંદર પંદર દિવસ સુધી મારી ઓળખાણ ન પડી?'

'અરે બાપ! મારી દશા ફરી, એટલે જ મને કુમત્ય સૂઝી.'

માત્રા વરૂએ માણકી ઉપર નવા સામાન મંડાવ્યો. એક ખડિયો તૈયાર કરી તેમાં એક શેર અફીણ મુકાવ્યું. રૂપિયા એક સો રોકડા જાલમસંગના હાથમાં આપ્યા. પછી ઘોડી છોડી, ડેલીએ જઈને બોલ્યા: 'લ્યો જાલમસંગ ઠાકોર, આ માણકી લઈ જાવ ને ગરાસ ઘેર કરો.'

જાલમસગે હાથમાં લગામ તો લીધી, એના મનમાં તો આ બધી મશ્કરી જ લાગતી હતી એ ધારતો હતો કે થોડે આઘે જઈશ. એટલે આ ભર ડાયરા વચ્ચે મને પછાડીને ચીરી નાખશે.

માત્રા વરૂએ એક બાજુનુ પાઘડું પકડ્યું, મહેમાનને ઘોડી માથે ચડાવ્યા. મીઠી જીભના રામરામ કહ્યા. જોતજોતામાં તો ઘોડી હેમાળનાં ઝાડવાં વટાવી ગઈ.

કચ્છમાં જાલમસગ ઠાકોર માણકી ઉપર ઘૂમી રહ્યા છે. કચ્છના તમામ ભાયાતો અંદરખાનેથી એની મદદે માણસો અને નાણાં આપી રહ્યા છે, ભાયાતોને ભણકારા વાગી ગયા હતા કે આજ જાલમસંગનો ગરાસ ઝૂંટાયો, એમ કાલે આપણો પણ ઝૂંટાશે. જાલમસગ સહુના સામટા બળે ઝૂઝવા લાગ્યો.

રાવની ફોજ આવા આખા ભાયાતમંડળના સામટા ભુજબળ સામે ક્યાં સુધી ટકે? રાવ થાક્યો, ચેતી ગયો. જાલમસંગનું મનામણું કર્યું, પરગણું પાછું સોંપ્યું, એટલુ જ નહિ પણ એ અન્યાયનાં તમામ વરસોની નુકશાની ભરી આપી.

૨

કાઠિયાવાડમાં કોઈ માગણ જાતો હોય, કોઈ મુસાફર જાતો હોય, ગમે તે જાતો હોય, તે તમામની સાથે જાલમસંગ પોતાના જીવન-દાતાને સંદેશો મોકલાવ્યા જ કરે કે 'માત્રાભાઈને કહેજો, એક આંટો આવી જાય' એવા અનેક જણાં જઈને માત્રા વરૂને સંદેશો આપે પણ વિના નિમિત્તે એવા ધંધાર્થી આદમીથી લાંબે ગામતરે શી રીતે નીકળાય? જાલમસંગના સુખી દિવસ પાછા વળેલા સાંભળીને માત્રો વરૂ પોતાના મનમાં ઊંડો આનંદ પામતો

સંવત ૧૮૮૫માં ચારે દિશામાં ભયંકર દુકાળ પડયો કાઠિયા-વાડમાં કારમી ભૂખ ફેલાઈ ગઈ. માત્રા વરૂ જેવા માલધારીનો આધાર તો કેવળ મે-પાણી ઉપર જ હોય. એટલે દુકાળે એનાં ઢોરનો કચ્ચરઘાણ વાળ્યો, એનું ગામ ઉજ્જડ થયું. એવાના ઘરમાં નાણું બહુ ન હોય. હતું એટલું ઢોરને ખવરાવી દીધું. એને ઊંબરે ભૂખમરો આવી ઊભો. સ્ત્રીપુરુષને--બન્નેને ત્રણ ત્રણ તો લાંઘણો થઈ. માત્રો વરૂ કયાં જાય?

ચતુર સ્ત્રીએ સંભારી આપ્યું કે 'કચ્છ જાયેં. જાલમસંગભાઈ જરૂર આશરો દેશે.'

માત્રાને એમ પારકે આશરે જવું વસમું તો લાગ્યું; પણ પોતાના મિત્રનું પારખું કરવાનું યે મન થયું. બેય ચાલી નીકળ્યાં. બાઈના માથા ઉપર ફક્ત એક કોડીજડેલો સૂંડો-અને એમાં થોડાક ગાભા, એ જ એની ઘરવખરી હતી.

જોડીઆ બંદરે ઊતરીને ધણીધણિયાણી નળિયાકોઠારાને મારગે ચડયાં. પાદર પહોંચ્યાં, પાદરમા એક તળાવડી હતી. માત્રા વરૂએ બાઈને કહ્યું: 'તું આંહી બેસજે. હું ત્યાં જાઉં. એનું મન કેવુંક છે તે જોઉં. આદરમાન જોઈશ તો તને તેડી જાઈશ; નહિ . બેય જણાં બીજે કયાંઈક ચાલી નીકળશું.'

બાબરિયાણી તળાવડીની અંદર કરમડીના હુવાની ઓથે બેઠી. માત્રો વરૂ ગામમાં ગયો. બજારની સામે જ દરબારગઢ હતો. ડેલીએ બેઠાં બેઠાં જાલમસંગે મહેમાનને આવતો જોયો. પોતાના મિત્રની અણસારી આવી; પણ મનમાં થયું કે 'અરે! માત્રા વરૂની કાંઈ આવી હાલત હોય?' વળી વિચાર આવ્યો કે 'કેમ ન હોય? હું બાર ગામનો ધણી [illegible] તો યે બેહાલ બની ગયેલો, ત્યારે આ માલધારી છે. એને પાયમાલ થતા શી વાર?' ત્યાં તો મહેમાન નજીક આવ્યો, બરાબર ઓળખાણો ડેલીમાંથી સામી દોટ કાઢીને જાલમસંગે મિત્રને બાથમાં લીધો. માણસો ચકિત થઈ ગયા. સૌને ઓળખાણ પડાવી પછી પૂછ્યું:

'પણ મારાં બોન ક્યાં?'

'પાદર, તલાવડીને કાંઠે બેઠેલ છે.'

'અરર! ત્યાં બેસાડી રાખ્યાં?' જાલમસંગે પોતાની પાસે ચાર વરસનો કુંવર ગગુભા રમતો હતો તેને પોતે હરખના આવેશમાં કહી દીધું: 'જા બેટા, તારી માને કહે કે રથ જોડીને બધાં ગાતાં ગાતાં પાદર જાય ને કુઈને તળાવડીની પાળેથી તેડી લાવે.'

'કુઈ!' એવું નામ સાંભળીને ગગુભાએ દોટ મૂકી.

કુઈ! અને તે તળાવની પાળે! ઓહો! કેવી હશે એ કુઈ! અદ્ભુત કુઈ. હું પરબારો જ જાઉં! એકલો જઈને તેડી લાવું! માબાપ પાસે જશ ખાટું! એવા અણબોલ ભાવ એના નાના હૈયામાં કૂદી રહ્યા. દરબારગઢની અંદર ન જતાં એ તો પાદર તરફ જ દોડ્યો. લોકોની હકોટને ગણકારી નહિ. તળાવડીને કાંઠે આવ્યો. સૂકી તળાવડીની અંદર, કરમડીના હુવાને છાંયે બાબરીઆણી બેઠેલી છે. બાળકે પોતાની કાલી કાલી વાણીમાં પૂછ્યું કે 'આંઈ આલી કુઈ ચેને?'

નથી.' ગણુને અંગે દાગીના હતા એટલે ઠાકોરને ગામના કોળીઓ
ઉપર વહેમ આવ્યો. બધાને બોલાવીને ધમકાવવા ને મારવા લાગ્યા;
પણ કોઈ ન માને. કોઈને ખબર નહોતી. વાવડ મળ્યા કે 'ભાઈ તો
દોડીને પાદર તરફ જતા હતા' માત્રા વરૂ પણ ઉચાટ કરવા લાગ્યો.
પોતાની ઓને પૂછવા ગયો કે એણે તો પાદરમા ક્યાય કુંવરને
ભાળ્યો નથી ને!

ઓએ બધી વાત કહી, દાગીના બતાવ્યા. સાંભળીને માત્રા
વરૂ પથ્થરનુ પૂતળું બની ગયો!

'ત—તેં આ ગઝબ કર્યો!'

'મે જાણ્યુ કે કોઈ વેપારીનો છોકરો હશે. મનમાં થયું કે
આહી ભાઈ આદરમાન નહિ આપે તો કાસે કયાં જઈ ને ખાશું?
હુ અઞ્ભી જાત : બુદ્ધિ બગડી. ડોક મરડીને મુડદુ તળાવડીની
અંદર કરમડીના હુવામા દાટયુ છે.'

પછેડીમાં દાગીનાની પોટલી બાંધી, બગલમાં છુપાવી, માત્રા વ
ધબ મો લઈને મિત્રની પાસે આવ્યો. એકાંતે બોલાવી કહ્યુઃ '
. નિર્દોષને પીટો છો? આ રહ્યા અપરાધી!' એમ કહીને દાગી
ાવ્યા, બધી હકીકત કહી

જાલમસંગના મોં પરની એક રેખા પણ ન બદલી. એ બોલ
માત્રાભાઈ! ચૂપ જ રહેજો લાવો દાગીના મારી પાસે ખબ
જરા યે કચવાશો નહિ. હુ હમણાં આવુ છુ.'

બગલમાં દાગીના સતાડીને કોઈ ન દેખે તેવી રીતે જાલ
એકલા તળાવડીમા પહોંચ્યા.

હુવા પાછળ લપાઈને કુંવરનુ મુડદું કાઢયું. એકેએક
મુડદાને ફરી પહેરાવી દીધો. મુડદાને બગલમાં છુપાવી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૩

'ભાઈ! તમારા પર અપરાધ કર્યો છે. હવે અમને રજા આપો'

'માત્રાભાઈ! મારા જીવનદાતા! કુંવર મરી એ બહુ મોટો અપરાધ? તે દિવસ તમે ન બચાવ્યો હોત તો આજ ક્યાંથી હોત એ કુંવર ને ક્યાંથી હોત આ મોભાન મેડી?'

'પણ બનુભા! અમારાં પગલાં મોળાં થયાં!' એમ બોલતાં માત્રા વરુનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું.

'માત્રાભાઈ! આમ જુઓ, એક વરસ રહો, અને બીજો ગગુ તમારા ખોળામાં રમતો બતાવું. ગગુ તો ઘણા મળશે, પણ તમ સરખો ભાઈ ખોઈ બેસું, તો પછી ક્યાં ગોતું?'

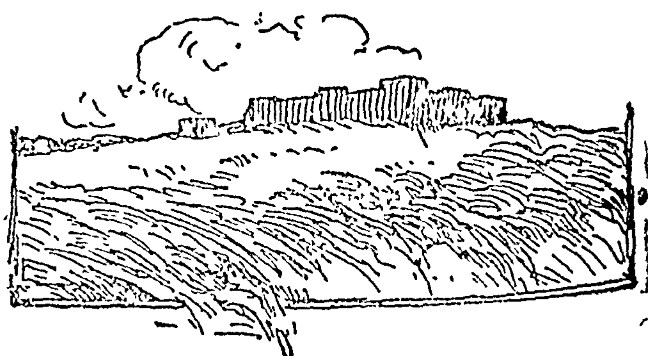
માત્રાભાઈના ને બહેનના મનનું સાંત્વન થયું. બન્ને જ પીને ત્યાં રહેવા લાગ્યા. આતિથ્યમાં લગારે ઊણપ આવી નહિ. દીકરાના મરણની વાતનો તો જાલમસંગે કદી ઉચ્ચાર પણ ન કર્યો. ગઢમાંથી એ વાત જ બંધ કરાવી.

પાંચ વરસ વીતી ગયાં. કાઠિયાવાડમાં સારાં વરસ થયાનું સાંભળ્યુ. માત્રા વરૂને જનમભોમ યાદ આવી. એણે હાથ જોડીને ભાઈબંધની રજા માગી.

'ભાઈ! આંહી રહો તો માગં ૭ ગામ કાઢી આપું.'

માત્રો વરૂ માન્યો નહિ. પછી ઠાકોરે ગાયો આપી, બેસો આપી, ઊંટ આપ્યા, કળશીના કળશી દાણા દીધા, સાથે બે ઘોડીઓ આપી, રોકડા રૂપિયા બંધાવ્યા, પોતે હેમાળ મૂકવા આવ્યા ને ત્યાં ૭ મહિના રહ્યા, તેનું ગામ ફરી વસાવી દીધું. એવો મિત્રધર્મ બજાવી જાલમસંગ પોતાને વતન પાછા વળ્યા.

[આ ઘટના જુદા જુદા માણસોના નામ પર ચડાવવામા આવે છે. જાણકારો કહે છે કે હેમાળ ગાદીમાં માત્રો વરૂ નામે કોઈ બાબરીઓ થયો જ નથી. નામફેર તો હોઇ શકે છે. બીજી બાજુ ઓખામંડળની અંદર વસાઇ ગામના વાઘેર ભૂરા માણેકને વિષે આવી વાર્તા પ્રચલિત છે]

૭. ઘેલાશા

[જન્મ સં. ૧૮૨૬. મૃત્યુ સં. ૧૮૮૩]

સોરઠમાં એ સમે વેળદાન રેફડીઆની હાક બોલતી. વેળદાન રેફડીઓ ચાચરીઆ ગામનો કાઠી ધણી હતો વિકરાળ લૂટારો હતો. ત્રણસો ત્રણસો ઘોડાં હાંકતો.

એક રાતે ચાચરીઆની ડેલીમાં ડાયરો મળ્યો છે. નગરની લૂંટ કરીને વેળદાન ચાલ્યો આવે છે. લાલચુ રાવળ બારોટ ગોઠણભર થઈને વેળદાનને બિરદાવી રહ્યો છે કે—

'ભલો ! ભલો વેળદાન ! વેળદાન, તેં તો કોઈથી ન થાય તેવો કામો કર્યો નગર લૂંટ્યુ અરે—

'નગરહુંદી નારીયું, કુંજ્યું જીં કરલાય
વાઢ દિયે વેળદાનીઓ, માઢ બજારાં માય !

'રંગમતીને કાંઠે વેળદાન ! તેં જે ટાણે હાથ કર્યો, તે ટાણે આખા નગરની અસતરિયું નાની ઘોતી કૂંજડિયું જેવી કળપાંત કરતી નાઠી. અને વેળદાનીઆ ! તેં તો મોટી બજારે જઈને

તરવાર્યુંના વાઢ દીધા. પણ જામની ફોજ તુંને પોગી નહિ. બાપ! બાપ વોળદાન!

'કે જલમ્યા કે જલમશે, ભોમ અનેરી ભાત્ય;
(પણ) કે'દિ નાવે કાઠીઓ! રેફડીઆળી રાત્ય.

'અરે બાપ! કૈંક કાઠી જનમ્યા, કૈક હજી જનમશે; કૈક એનાં પરાક્રમની રૂડી ભાત્ય આ ભોમકાને માથે પાડશે, પણ ઓ કાઠીઓ! વોળદાન જે રાતે જનમ્યો, તે રાત હવે ફરી આવી રહી!'

કસૂંબે ચકચૂર જાચક આવા દોહા લલકારી રહ્યો છે, અને વોળદાન પોતાના મનમાં પોરસાતો, મૂછે વળ દેતો સાંભળ્યે જાય છે. તે ટાણે એક વટેમાર્ગુએ આવીને એને રામ રામ કર્યાં.

'રામ!' વોળદાને સામા કહ્યા. 'કયાં રે'વાં?'

'રે'વા તો બરવાળે.'

'બરવાળે? લીબડીવાળુ બરવાળું કે?'

'હા આપા ઘેલાશાનું બરવાળું.'

'ઘેલાશાનું બરવાળુ" કહેતા તો વોળદાને દાંત કાઢયા અને ચારણે પણ ટપકું મૂક્યું—

તારા જે ચાંચરીઆ તણો, (કેથી) ભાગ જ ભરાય ના,
સીમાડે ગેલોશા વાઢે ખડ વોળદાનીઆ.

'એ વોળદાન! તારા ચાચરીઆ ગામનો ભાગ ભરવા ઘેલોશા આવી શકે નહિ. એ ઈ તો તારે સીમાડેથી ખડ વાઢે ખડ! તારાં ખળાં તો ઈ ભરી ચિયો!'

ઘેલાશા નામના વાણિયાની આવી ફજેતી સાંભળતો સાંભળતો વોળદાન હસે છે, દારૂના સીસામાંથી એક પછી એક પ્યાલીઓ ભરાતી આવે છે. પોતે પીએ છે. દાયરો રંગમાં છે. તેમાં વટેમાર્ગુ

[illegible]

૨

બાપનું નામ માધાશા. મૂળ નામ [illegible]: મૂળ વતની મૂળીના : ત્યાંથી માધાશા લીંબડી આવી વસ્યા; રાજના કામદાર નિમાયા. એમ કરતાં લીંબડી ઠાકોરે પોતાનાં બાર ગામ બરવાળા પંથકનાં હતાં તેનો વહીવટ કરવા માધાશાને બરવાળે મોકલ્યા.

આ બરવાળું ગામ ચારણોમાં નાનું ગામડું હતું. બોટાદથી આઠ ગાઉ ઉપર ભાદરને કાંઠે એ ગામનાં તોરણ બાંધીને સાવધારી ચારણો રહેતા ને માલ ચારતા. એક વાર દુકાળ પડ્યો. ચારણો પાડોશના કાઠીઓને ગામની રક્ષા ભળાવી માલ સાથે માળવા પંથકમાં ઊતરી ગયાં. વળતી સાલ સોરઠમાં મે' સારો થયો સાંભળીને ચારણો માલ હાંકીને પાછા વળ્યા. આવીને જુએ ત્યાં પાડોશી કાઠીઓએ ગામ પચાવી પાડેલું. ઝાંપામાં એને દાખલ થવા જ દીધા નહિ. ચારણોએ ઘણા કાલાવાલા કર્યા. ધા નાખી, પણ કાઠી માન્યા નહિ. છેવટે એ ગામેતી ચારણની સ્ત્રી, દીકરો અને દીકરાવહુ. ત્રણેએ ત્યાં ત્રાગું કરીને ઝાપે લોહી છાંટયાં, જીવ કાઢી દીધો. (ત્રણેના પાળીઆ આજે પણ બરવાળાના દરબારગઢમાં મોજૂદ છે)

વાંસેથી કાઠીઓ ધસાઈ ગયા, ગામ લીંબડીને માંડી આપ્યું. એ કાઠીનો વંશ અત્યારે બોટાદ પાસે નાગલપરમાં જીવે છે.

એ બરવાળું માધાશાના હાથમાં આવ્યું. એટલે સંવત ૧૮૩૫માં એણે અંદરનો ગઢ બંધાવ્યો. તે વખતે તો ગામ નાનું હતું, ગઢમાં જ સમાઈ જતું. અત્યારે જ્યાં બજાર છે ત્યા તો નદીનું વહેણ હતું. એ વહેણની એંધાણી તરીકે ખીજડો ને ખજૂરી અત્યારે ઊભાં છે. આ માધાશાને ઘેર ઘેલાશા પાક્યો. જેવી છીપ હતી તેવું જ મોતી નીવડ્યું. વાણિયો સમશેર બાંધી પટા શીખ્યો, ભાલો ઉપાડ્યો,

ભેટમા કટાર, જમૈયા અને પીઠ પર ઢાલ બાંધ્યાં. આસપાસના કાળઝાળ કાઠીઓમાંથી કેંકને ધરતી સાથે જડી દીધા. વસ્તીને જમાવી બરવાળાનો તાલુકો બારમાંથી બાવીશ ગામનો બનાવ્યો. બરવાળું વેપારવણજનું અડીખમ મથક બન્યું. ઘેલાશાની ફે ફાટી ગઈ. કેંક સાઢડાને નાથ્યા. અણનાથ્યો રહ્યો એક વોળદાન રેકડીઓ. એમાં આજ પોતાની હીણપના દુહા માયલું—

'સીમાડે ગેલાશા વાઢે ખડ વોળદાનીઆ !'

આ વેણુ સાંભળીને જુવાન ઘેલાશાની ભુજાઓ ફળવા લાગી.

૩

'એલા ક્યે ગામ રહેવું ?'

'આંહીં ચાચરીએ.'

'આપો વોળદાન ઘેરે છે?'

'હા.'

'એને કે'જે કે ઘેલોશા કાલ સવારે પાછા નીકળશે માટે સીમાડે સાબદો રે'જે. તારે સીમાડે ઘેલોશા ખડ વાઢવા આવે છે.'

આટલું કહેવરાવીને ઘેલોશા ઘોડીએ ચડી ચાચરીઆનું પાદર વટાવી ગયા. પોતાની દીકરીને ધોળકે પરણાવ્યાં હતાં તેનું આણું વળાવવું હતું. તે માટે લૂગડાં અને દાગીના લેવા પોતે બોટાદ જતા હતા. ભેળો એક અસ્વાર હતો, માથે ઘણાં ઘણાં વેર હોવા છતાં ખાનગી ગામતરામાં વધુ અસ્વારો પોતે ન રાખતા.

બીજા દિવસે પ્રભાતે વોળદાન રેકડીઓ એકલો હથિયાર બાંધી ઘોડીએ ચડ્યો. પોતાને સીમાડે મારગને કાંઠે મહેમાનની વાટ જોતો બેઠો. થોડીવાર થઈ ત્યાં તો ઝળકતે ભાલે પડછંદ અસ્વારને ઘોડો રમાડતો દીઠો. લગોલગ આવતાં એ થોભાળો નર વરતાણો. અગાઉ

કરી દીધેલ નહિ પણ ખરું જોતાં ગાગરીઆને સીમાડે બીજો કોણ એ માથાનો નીકળે ? આવો લેજર બીજા કોની સંગમાં રમતો હોય! અને આવા ઘોડા!

> તું ઘોડા તાણીને મૂછે હાથ નાખતો મરદ!
> (તે દી) ગઢપતિઆને ગામ ગાઢ વછૂટે ગેલીઆ!

[હે શેલાશા! તું જે દિવસ ઘોડા તાણીને તારી મૂછે હાથ નાખે છે, તે દિવસ રાજાઓને ગઢવાળા ગામે પણ ત્રાસ છૂટી જાય છે, કે આજ નક્કી શેલાના કોઈકને માથે પડશે.]

એવા ઘોડા બીજા કોના હોય? નક્કી શેલોશા. નજીક આવતાં અસવારે પડકાર્યું.

'રામ રામ! કોણ આપા વેળદાન કે?'

'હા રામ રામ! તું ઘેલોશા કે?'

'હા હું જ ઘેલોશા. આપા વેળદાન! આવ્યા ખરા. વચને પળ્યા ખરા.'

એમ કહીને પોતે ઘોડીનું પાઘડું છાંડી નીચે ઊતર્યો. ઉપરથી ગાદલી ઉપાડીને ભોં માથે પાથરી ઉપર બેઠા. ખડિયો લઈને અંદરથી અફીણ કાઢ્યું: 'લ્યો આપા વેળદાન! આજ હું તમારો મેમાન થયો. આ લ્યો, કાઢો કસૂંબો. પ્રેમથી પીયેં.'

વેળદાન નીરખી રહ્યો. આ તે કંઈ જાતનો શત્રુ! આ ટાણે કસૂંબો પીવા બેસે છે! આવી ખાનદાની દેખીને વેળદાનનું અડધું જોર નીતરી ગયું. ફરી ઘેલોશા બોલ્યા:

'આપા વેળદાન! બેઠા કાં? કાઢો ઝટ કસૂંબો. પીધા વગર કાંઈ ચાલશે? આપણી આજ પ્રથમ પહેલી ઓળખાણ કહેવાય, ને વળી હું તમારે સીમાડે મેમાન'

કસૂંબો નીકળ્યો. બે ય જણાએ સામસામી અંજળીઓ ભરી પીવરાવી. બેયની આંખો ઘેઘૂર બની ગઈ.

ઠીકાઠીકનો કેફ આવી ગયો ત્યારે ઘેલોશાએ હાકલ કરી કે 'હાં આપા વેળદાન! હવે ઊઠય. ચડય ઘોડીએ. આજ તારે સીમાડે બેમાંથી કોણ ખડ વાઢે છે એ નક્કી કરવું છે.'

'તારે હવે મોટી થાજે વાણિયા!' આવી સામી હાકલ કરીને વેળદાન રેફડીએ ઘોડી પલાણી. બે ય અસ્વાર થયા. ભમ્મર ભાલે ઘોડીઓ કુંડાળે નાખી. ચક્કર બંધાઈ ગયું ઘોડીની તડબડાટી બોલી ગઈ બરાબર જમાવટ થઈને પડ ગાજ્યું ત્યાં ઘેલાશાની બેઠક નીચેથી પલાણ સરવા લાગ્યું. સમજાયું કે ઘોડીનો તંગ ઢીલો પડી ગયો છે. એમ ને એમ કુંડાળે ફરતા ફરતા પોતે નીચે ઊતર્યા. દોટ દેતી ઘોડીની સાથે પોતે પણ દોડતાં દોડતાં કસકસીને તંગ તાણ્યો.

ઘોડાંની ઘમસાણમાં, તંગ લીધેલ તાણી,
ફોજુમાં લાડો ફરે, ગેલો માધાણી.

ઘોડાની ઘમસાણ વચ્ચે તંગ તાણીને માધાશાનો બહાદુર બેટડો ઘેલાશા વરલાડડા જેવો દીપતો ફરવા લાગ્યો અને ધીંગાણું જામતાની વાર લગોલગ થયા કે તરત જ ઘેલાશાએ વેરીને પહેલો વારો દીધો 'હાં વેળદાન! ઘા કરી લે પેલો ઘા તારો! જો પછે મનની મનમા ન રહી જાય!'

'આ લે ત્યારે! પેલો ઘા સવા લાખનો.' કહી વેળદાને ભાલાનો ઘા કર્યો કોઈ દિવસ નિશાન ન ભૂલેલો એ અચૂક ભાલો આજ નિશાન ચૂકી ગયો. ઘેલોશાએ ઘોડી ગોઠણભર કરી દીધી. બોકો પડીને વેળદાનનો ભાલો ભોંમાં ખૂત્યો.

ઘેલાશાએ ગર્જના કરી 'એ વેળદાન! એમ ઘા ન થાય: જો ભાલું આમ કેકાય' એમ કહી ભાલુ ફેંક્યુ. ઘોડીના તરીંગ વીંધીને ભાલુ ભોયમા ગયુ. ઘોડી પૃથ્વી સાથે જડાઈ ગઈ. વેળદાન

તેં આંડ્યા, માધાતણા! કોઠા આઘા લઈ કોય,
(બીજાને) હુંડાં સામા હોય, ગઢપતિયાને ગેલીઆ!

[હે માધાશાના પુત્ર! તે એવા તો જુક્તિદાર કોઠા બનાવ્યા છે કે એ તારા ગઢના કોઠા બીજા બધા ગઢપતિઓને (રાજાઓને) સમાં થઈ પડ્યા છે.]

૫

માત્ર નાના કાઠીઓની જ જમીન નહિ, ભાવનગર રાજ્યની જમીન પણ ઘેલાશાએ દબાવવી શરૂ કરી.

'ભુડી વા બરવાળા તણી (કે'થી) ચાસે ચંપાય ના,
(પણ) શત્રવના સીમાડા, તેં ગળગટીઆ ગેલીઆ!

[હે ઘેલાશા, બરવાળાની સીમમા તો એક ભુટી જેટલી નનો ચાસ પણ કોઈથી ચપાય નહિ. એટલે કે જરા જેટલી ન પણ કોઈ દબાવી ન શકે, પણ બીજા શત્રુઓના (શાત્રવના) માડા તુ દબાવી બેઠો છે]

એક દિવસ ભાવનગર ઠાકોર વજેસગની કચેરીમા એક ચારણ સાઈ ને ટૂટિયાં વાળી સૂતેલો. ઠાકોરે પૂછ્યુ : ''કાં ગઢવા, શું યું છે? કેમ ટૂટિયા વાળીને સૂતા છો?'

ચારણ બોલ્યો 'અન્નદાતા, બરવાળાને સીમાડે મારા પગ ખે છે.'

એ મર્મ-વાક્ય કહીને ચારણ એમ સમજાવવા માગતો હતો, કે ભાવનગરની સરહદ દબાવતો દબાવતો ઘેલાશા બહુ નજીક આવી છે. ઠાકોરને એ વેણુ છાતી વીંધી આરપાર નીકળી ગયું. ભાન આવ્યુ કે વાણિયાએ બહુ જમીન દબાવી લીધી.

તુરત જ ફોજ તૈયાર થઈ. બરવાળાના ગઢને ઘેરીને ફોજ ડી છે, પણ ગઢ તૂટતો નથી ઉપરથી તોપો છૂટે છે; ફોજમા ળભળાટ થાય છે. બરવાળુ જીતવાની આશા છોડીને ભાવનગરના

સેનાપતિએ ઘેલાશાને વિષ્ટિનાં કહેણ મોકલ્યાં. બારીમાં થઈને વિષ્ટિ કરવા માણસો ગામમાં પેઠા, છેવટે એમ નક્કી થયું કે દાજીના ઘોડાના ડાબલા જ્યાં પડે ત્યાં સીમાડો નાખવો. દાજી દુશ્મન હતો તો ય એની નીતિ માટે ઊંચો વિશ્વાસ હતો, કેમકે દાજી કૂડ કરતા નહિ.

દાજી ઘોડે ચડ્યા. બરવાળાથી ત્રણ ગાઉ દૂર ખળખળીઆ નામનો વોંકળો છે, તેને સામે કિનારે દાજીએ ઘોડો થોભાવ્યો. તે દિવસથી ખળખળીઆને સામે કાંઠેથી ભાવનગરની સીમ ગણાય છે, ને આ કાંઠે બરવાળાની સરહદ ઠરી છે. આવી રીતે મોટા મોટા રાજાઓને પણ દાજીએ હરાવ્યા. ચારણોએ ગાયું :

> શાખ હરી સુવે નહિ, રૈયત ને રાણા
> [એવો] માંડ્યો તેં માધાણા, ગોરખ-ધંધો ગેલીઆ !'

[હે ઘેલાશા, તેં એવું શૌર્ય બતાવ્યું છે, બધાના મુલકો જીતવાનો એવો ધંધો માંડ્યો છે, મહાબળશાળી રાજા કે પ્રજાજનો હવે સુખે સૂઈ શકતા નથી.]

એમ ધીરે ધીરે એક બરવાળાની નીચે એણે તલવારને ઝાટકે બત્રીસ ગામડાં આણી મૂક્યાં એ બધી જહેમત પોતાના માલિક લીંબડી દરબારને ખાતર ઉઠાવી.

બરવાળાની આસપાસ બેલા ચારણકી વગેરે ચારણોનાં ગામો ઉપર ઘેલાશાની આંખ હતી. ચારણોને પણ ધાસ્તી પેસી ગઈ હતી, એટલે બેલાના ચારણ કાળા સઉએ ઘેલાશાની સમક્ષ ઠપકાનો દુહો કહ્યો :

> ખસનો તો તુને ખટકો નઈં, ખોળછ ખેતરડાં,
> ગજારો શીં ગેલા ! મારછ દેડક માધાઉત !

[હે માધાશાના દીકરા, તારા મનમાં ગરાસીઆ લોકોનું ખસ ગામ નથી ખટકતું, એને તું રંજાડતો નથી, અને અમારા ચોડી

થોડી જમીન (ખેતરડાં) ઝુંટવી લેવા તું શોધખોળ કરી રહ્યો છે! સિંહ (શી) ઘરડો થાય, મોટા શિકાર કરવાની તાકાત ન રહે, પછી જેમ દેડકાં મારીને ખાય એવું તું શું કરી રહ્યો છે!]

એ દુહો સાંભળ્યા પછી ચારણોનાં ગામ ઉપર દાજીએ કોઈ દિવસ નજર ન નાખી

૬

એક વખત લીંબડી ઠાકોર હરિસિંહજીની સાથે દાજી દ્વારકાની જાત્રાએ ગયેલા. ત્યાંથી પાછા આવતાં લીંબડી ઠાકોર જામનગરમાં જસાજી જામના મહેમાન બન્યા. જામસાહેબે ઘેલાશા કામદારની કીર્તિ સાંભળી હતી. એ બહાદુર વાણિયાને એક વાર મળવા જસો જામ બહુ આતુર હતા. પોતે શૂરવીર હતા. શૂરવીરને જોવાનું મન કેમ ન થાય?

જામસાહેબે લીંબડી ઠાકોરને વિનતિ કરી કે 'ઘેલાશાને દરબારમાં તેડી આવો.'

લીંબડી ઠાકોરે ઉત્તર દીધો: 'મહારાજ! એ વાણિયો વતાવ્યા જેવો નથી. એ તો મારાથી જ સચવાય છે. આપ એનું માન નહિ સાચવી શકો. એને કેટલીએક ખોટી આદતો છે, કે જે આહીં જામના દરબારમાં ન શોભે.'

'એવી તે વળી કઈ આદતો છે, ઠાકોર?'

'કોઈ પણ દાયરામાં કે રાજકચેરીમાં એ જાય ત્યારે એક તો ખોખારો ખાય, બીજું મૂછોના થોભા ઝાટકે, ત્રીજુ પલોંઠી ભીડીને બેસે, ચોથુ હોકો પીએ, પાંચમું લીંબડીના તખત સિવાય કોઈને નમે નહિ.'

'કાંઈ વાંધો નહિ, તમે તમારે એને આહીં તેડી લાવજો. આપણે જોઈ લેશું.'

હાજીને પણ જામ જસાજીના ગુમાનની ખબર હતી. ગઢુંગે એને ચેતવ્યા કે કાં તો ન જવું અને જવું તો જામની અદબ ગળી [illegible] મોં મલકાવીને હાજી તૈયાર થયા. ગામમાંથી ભેટ વાળવાની દસ બાર પછેડીઓ મગાવીને નોકર પાસે પોતાની સાથે ઉપડાવી લીધી. જામના દરબારમાં ગયા. આદત પ્રમાણે ખોંખારો ખાઈ મૂછે હાથ નાખી જામને સાદા રામરામ કરી, પછેડીની પચોડી વાળીને બેઠા. જામના મોં પર કોપ દેખાણો. એણે ગોપઢાગને ઈશારત કરી. ગોલાએ હાજીની પછેડી ઝૂંટવીને ફેંકી દીધી. હાજીએ બીજી પછેડી વાળી પચોડી વાળી, બીજી પણ ઝૂંટાઈ. ત્રીજી, ચોથી, એમ પછેડીઓ [illegible] આખી સભા [illegible] બની ગઈ. હાજી પોતાનું અપમાન [illegible] ત્યાંથી ઊઠી નીકળ્યા. ઉતારે ચાલ્યા ગયા. જામની સામે પણ [illegible]

[illegible]

વાચીને માથું ધુણાવ્યું. દરબારને ઠપકો દીધો. 'મને તેડાવવો'તો તો ખરો? આટલી ઉતાવળ શીદ કરી?'

'કાં?'

'કાં શું? આ તો 'ફરતી પેશકશી' માંડી દીધી વારે વારે વધાર્યા જ કરશે. અંગ્રેજની બાદશાહી જ્યારે આંહી જામશે ત્યારે આપણાથી શું કે આ નહિ થાય, દરબાર! તમે ગઝબ કર્યો'

'હવે?'

'હવે હું જોઉં છું.'

ઘોડીએ ચડીને ઘેલાશા ચાલી નીકળ્યા. વૉકર સાહેબની છાવણી । હતી ત્યાં જઈને મુલાકાત લીધી. કહ્યું કે 'હું લીંબડી દરબારનો ૨વાળા ખાતેનો કામદાર છું. પેશકશીના દસ્તાવેજ ઉપર મારી– મદારની યે સહી જોશે માટે લાવો, સહી કરી દઉં'

ભોળવાઈને સાહેબે દસ્તાવેજ દાજીના હાથમા દીધો. વાંચીને પલકવારમા કાગળનો ડૂચો વાળી, મોમાં નાખી દાજી પેટમા ઉતારી ગયા, અને 'હવે તો દસ્તાવેજ લેવા બરવાળે આવજો, સાહેબ!' એટલુ કહીને ઘોડીએ ચડ્યા. બરવાળામા દાખલ થઈ ગઢના દરવાજા માથે ભોગળ ભિડાવી

ફોજ લઈને વૉકર બરવાળા ઉપર ચડ્યો ગઢ સામી તોપો ચલાવી. પણ એ જુક્તિદાર જોરાવર ગઢ ઉપર કાર ન થઈ શક્યો. વૉકરે વિષ્ટિનુ કહેણ મોકલ્યુ.

સાહેબ અને દાજી બેય જણા ઠરાવ કરવા બેઠા. સાહેબે પૂછ્યું 'તારી શી માગણી છે, ઘેલોશા?'

'બરવાળાની બત્રીસીની 'ફરતી જમા' નહિ પણ કાયમી જમા રૂ. ૨૨૦૦૦ની બાંધી આપો.'

વૉકરે દાજીને લાલચો દીધી. 'ઘેલાશા, જીદ કર મા આ

બત્રીસી તેં તારા બાહુબળથી ઘેર કરી છે. તારાં દસ ગામ જુદાં તારવી દઉં. તારા નામ પર ચડાવી દઉં. અને તું લીંબડીનાં ગામની 'ફરતી જમા' બાંધવા દે.'

હાજીએ જવાબ દીધો કે 'ન ખપે સાહેબ, મારે મારા ધણીને લુણહરામ નથી થાવું. જે ધણી મેં ધાર્યો છે, તેનું જ હું ભર્યું ચિંતવીશ મને ભરોસો છો કે મારી સાત પેઢીને પણ મારો ધણી પાળ્યા કરશે. રજપૂત નગુણો નહિ થાય '

ઘેલોશા ન બદલ્યો. તમામ ગામડાં લીંબડીના નામ પર મંડાવી ફક્ત રૂા. બાવીસ હજારની 'કાયમી જમા' લખાવી લીધી આજ પણ બીજા તમામની જમા અમદાવાદ જિલ્લામાં વધતી જાય છે છતાં બરવાળા તાલુકાની રકમ એની એજ રહી છે.

તે દિવસ સાહેબની સલાહ માની હોત તો આજ ઘેલાશાના વારસોને ઘેર એક મોનામૂલો તાલુકો હોત. પણ ઘેલોશા ફરે કેમ રમે ?

૮

અદાવતીઆઓએ ખટપટ કરીને હાજી ઉપર સુરતના કલેક્ટરનું વોરંટ કઢાવ્યું છે. હથિયાર પડિયાર બાંધીને હાજી સુરતમાં આવેલ છે પોતાના દીકરાને સરકાર કોણ જાણે કેવા યે સંકટમાં નાખી દેશે એવી ચિંતાભરી બુઢ્ઢી માતા લીલબાઈ ભીમનાથ દાદાના નામની માળા ફેરવે છે.

અચિંતા સુરત શહેરમાં ગોકીરા થયા કે 'દોડો! મિયાણા આવ્યા! સરકારી તિજોરી લૂંટીને જાય!'

લૂંટારાના નામના ગોકીરા સાંભળતાં જ [illegible] ઘેલાશાનાં [illegible] 'ઓય! ઓય! [illegible] થઈ ગયાં [illegible] માર્યો કે [illegible] [illegible] ઘેલી [illegible]!'

માણસોએ સમજાવ્યા; ' અરે દાજી ! આ તો સરકારી તિજોરી
ૂંટાણી છે; અને લૂંટવાવાળા છે મિયાણા. આપણને જેણે કેદ કર્યા
છે તેના સારુ આપણે શીદ મરવા જાવું ?'

' અરે બોલો મા ! લૂટારાનું નામ પડે ત્યાં હું બીજી વાત
વિચારુ ? હું ઘેલો માધાણી ! મારા માવતર કોણ ?'

એટલુ કહીને દાઢીવાળો દાજી ચડ્યો. સરકારી ઘોડાં નીકળતાં
પહેલાં તો ઘોડીને દોટાવી લૂટારાનો પીછો લીધો, ભેળાં કર્યા
એકલે હાથે તલવાર વાપરીને ધીંગાણું રમ્યો. મિયાણા માલ મૂકી
ભાગી નીકળ્યા. ઘેલાશાએ લૂંટનો તમામ માલ પકડીને સરકાર
ત કર્યો. કલેકટરને આ વાતની ખબર પડી. બહાદુર ઘેલાશ
ુ શાબાશી આપીને છોડી મૂક્યા

અહી બરવાળામાં માતા લીલબાઈને એ જ રાતે
ીમનાથ સોણે આવ્યા; કહ્યું કે ' લીલબાઈ, તારે દીકરે તો મિ
માર્યા, સરકારી તિજોરી બચાવી, અને હવે છૂટીને ઘેર આવે

ડોસીની આંખ ઉઘડી ત્યા દીકરો સામે ઊભો હતો.
કહેવાથી ઘેલાશાએ ' ભીમનાથ ' નામના શંકરની જગ્યામાં ચારસો
વીઘા જમીન બક્ષિસ કરી.

૯

શેઠ કુટુંબ લીબડીનુ ઊંચુ ને આબરૂદાર કુટુંબ ગણાય :
ટકે જોરાવર એટલે માથાભારે પણ ખરું. એવુ બન્યું કે એ
બનો એક દીકરો ધાધલપુર ગામે વરાવેલો, તે ગુજરી ગયો.
યાના બાપ લીબડી ખરખરે આવ્યા બહુ અફસોસ બતાવ્યો.
વાળાએ કન્યાને ઘરાણાં લૂગડાં ચડાવેલ તે બધાં પાછા સોંપ્યા.

આ વખતે શેઠકુટુંબવાળા બોલી ગયા કે ' શેઠ, તમને એટલું
કહેવાતુ છે કે અમારે ઘેરથી પાછી ફરેલી કન્યાને હવે આહીં

લીંબડીમાં તમારે ન પરણાવવી નહિ તો આપણે સારાવાટ નહિ રહે, સમજ્યા ?'

સાંભળીને કન્યાનો બાપ તો આભો જ બની ગયો. પોતે સમજુ હતો. એક વાર પાછી ફરેલી કન્યાને એના એ ગામમાં દેવાથી એને દેખીને આગલાં સાસરિયાનાં અંતર રડે, મરેલો દીકરો સાંભરી આવે, એટલા માટે ત્યાં ને ત્યાં સબંધ ન બાંધવો જોઈએ એમ માવતર હમેશાં વિચારે. આ વેવાઈ પણ શાણો હતો. ભૂલ ન કરત પણ આવાં મદભર્યાં વેણથી તો એના માથામાં ચસકો નીકળી પડ્યો. એનું અંતર ઘવાઈ ગયું. એણે જવાબ દીધો કે 'ગોડ ! ત્યારે તો હવે મારી દીકરી લીંબડીમાં જ વરશે. બીજે ક્યાંય નહિ વરે.'

એટલું કહીને એ ચાલી નીકળ્યો.

વિચાર કર્યો કે લીંબડીની અંદર આ ગોડ કુટુંબની નજર સામે મારી કન્યાને ઘરમાં લાવે એવો બે માથાળો તો એક ઘેલોશા જ છે. પણ ઘેલોશા શી રીતે માને ? વિચારીને એ વઢવાણ ઠાકોરની પાસે ગયો. વઢવાણ ઠાકોર એના સ્નેહી હતા. ઠાકોરને અને ઘેલોશાને પણ અત્યંત સદ્ભાવ હતો. કન્યાના પિતાએ એ કામ ઠાકોર સાહેબને ભળાવ્યું.

ઠાકોર સાહેબે ઘેલોશાને બોલાવ્યા વચન માગ્યું. ઘેલોશાએ કહ્યું : 'બાપુ, મારી નોકરી સિવાય બીજું ગમે તે માગજો.'

ઠાકોરે માગ્યું : 'તમારા દીકરા મોરભાઈનું વેવિશાળ આ ધાંધલપુરવાળી કન્યા સાથે કરો.'

ઘેલાશાને ફાળ પડી કે ગોડ કુટુંબ સાથે વેર થશે પણ વચને બંધાયા ! શું કરે ?

લીંબડી આવીને દાજીએ શેઠ કુટુંબ કને પોતાની લાચાર દશા જૂ કરી. હાથ જોડીને રજા માગી બોલ્યા કે 'હુ આપને ખાત્રી આપું છું, હું આંહીંથી નહિ, બરવાળેથી જાન જોડીશ.'

પરંતુ શેઠ કુટુંબવાળાએ એની નમ્રતાની કાંઈ કદર ન કરી. એ તો ઊલટા કોપાયા અને અઘટિત આકરાં વચનો કાઢવા મંડ્યા.

પછી તો દાજીની ધીરજ ખૂટી. એ બોલ્યાઃ 'મારી લાચારી આપના કાંઈ હિસાબમાં ન આવી. તો હવે જુઓ, આંહીંથી જ જાન જોડીશઃ મારા ઘરની દિવાલે બરાબર રસ્તા માથે જ એક ગોખ મુકાવીશ, ત્યાં બેઠી બેઠી મારી દીકરા-વહુ મોતી પરોવશે અને હાલતા ચાલતા તમે તે જોશો.'

આટલું કહીને દાજી ચાલ્યા. અને પછી—

ધાંધલપુરની ઢેલડી, ને બરવાળાનો મોર,
હાથી આવે ઝૂલતા, ને શરણાયુંના શોર.

એવી ધામધૂમથી મોરભાઈને પરણાવી આવ્યા. બોલ્યા પ્રમાણે ગોખ પણ પડાવ્યો *એનો દુહો પણ જોડાણો

શેઠુંહંદાં છોકરા ઉચે કરતાં આળ,
મૂછે રંગ મધરાજતણ! ગેલા! ઉતારી ગાળ.

[શેઠ કુટુંબનાં છોકરાં સહુની છેડ કરતા. રંગ છે તારી મૂછોને હે માધાશાના (પુત્ર)! તેં તારા પરથી એ મેણું મટાડ્યું]

* આ ગોખ સંબંધી હકીકત એવી બની કે તે ગોખ સામે જ શ્રીજૈન શ્વેતાંબર સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના ઉર્ફે ઢૂંઢિયાં ધર્મનાં સાધ્વીઓ માટેનો ઉપાશ્રય હતો તે ઉપાશ્રયના ગોખની સામે આ ઘેલાશાનો ગોખ બંધાવા માંડ્યો. ઘેલાશા પણ ઢૂંઢિયા હતા અને શેઠનું કુટુંબ પણ ઢૂંઢિયો ધર્મ પાળતું હતું એ ઉપાશ્રય શેઠ કુટુંબે જ બંધાવેલો હતો, ઘેલાશાના ગોખ આ પ્રમાણે સાધ્વીઓ અને ધર્માર્થે બેસતાં બૈરાંઓની સામે જ ચણાય તે સામે શેઠ કુટુંબે ઘણો વાંધો લીધો, પણ ઘેલાશા ન માન્યા અને ગોખ બાંધ્યો.

આથી શેઠકુટુંબ રાજ્ય સામે રિસાણું. તેમને મનાવવા ખાતર, અને ઘેલાશા હથ્થુના વહીવટની તપાસણી થવી જ જોઈએ તેવો તેમણે આગ્રહ કર્યો તે ખાતર, ઘેલાશાનો વહીવટ તપાસવાનું ઠાકોર હરિસંગજીએ નક્કી કર્યું.

આમ પણ કહેવાય છે: શેઠવાળાઓએ રાજ્યને એવી લાલચ આપી કે 'જો ઘેલાશાને એક વાર કેદમાં નાખો તો અમારા રૂ. ૭ લાખ રાજ પાસે લેણા નીકળે છે તે છોડી દઈએ.'

હરિસંગજી ઠાકોર એ લાલચમાં લપટાણા. ઘેલાશાને બોલાવવા બરવાળે અસવાર મોકલ્યો. ઘેલાશા તૈયાર થયા. પણ એનાં માતુશ્રી દેવી જેવાં હતાં, એમને માઠાં શુકન જણાયાં. દીકરાને એણે બહુ સમજાવ્યો. પણ દીકરો કહે, 'માડી, મારો ધણી બોલાવે ત્યારે મારાથી પાણી પીવાય રોકાવાય નહિ.'

ઘેલાશા લીંબડી પહોંચ્યા. દરબારગઢમાં ગયા. સામે આવીને તો કોઈ એ સાવઝને પકડી શક્યું નહિ. એટલે આરબોએ પાછળથી અચાનક પકડ્યા ને કેદમાં નાખ્યા.

ઘેલાશા કહે કે 'એક વાર મને ઠાકોરનું મોં જોવા દ્યો.'

પણ ઠાકોર નીચે ઊતર્યા જ નહિ!

ઘેલાશાએ અન્નજળનો ત્યાગ કર્યો.

એ વખતે સનાળીના ચારણકવિ કશીઆભાઈ મારવાડમાંથી પાછા ચાલ્યા આવતા હતા. આ ચારણ કાઠિયાવાડના કેટલાયે રાજસ્થાનોમાં દેવ માફક પૂજાતા. રાજાઓ પણ એની અદબ છોડતા નહિ. એ વૃદ્ધ દેવીપુત્ર લીંબડીના દરબારગઢમાં આવ્યા×

× કોઈ કહે કે કશીઆભાઈ પોતે નહિ ગયેલા, પણ ગીત રચીને કોઈ બીજા ચારણને કહી સમજાવીને લીંબડી મોકલેલા.

દાજીના સમાચાર સાંભળીને એમના દિલમાં ઊંડો ઘા પડ્યો. ઠાકોર ઉપર એના કોપની સીમા ન રહી. ઠાકોરને નીચે આવવા કહાવ્યું. ઠાકોર મહેલની સીડી પર દેખાયા કે તરત કવિએ પોતાના મોં ઉપર ફાળિ-યાનો છેડો ઢાંકી દીધો, ને પીઠ ફેરવી ઊભાં ઊભાં ઠાકોરને ઠપકાનું એક ગીત સંભળાવ્યું કે ' એ બાપ હરિસંગ ! હરપાળના પેટ હરિસગે ઊઠીને આવી ખોટ ખાધી ! રાજા હરિસંગ ! સાંભળ સાંભળ ! '

[ગીત–જાંગડું]

૧

દાવા બાંધણો ગોહિલ્લાં સામો, ચૂડાકો ભાંજણો ડોડ,
  અર્યાંકો મોડણો માન, જંગકો અથાહ;
હિન્દવાંકો છાત્ર ગેલો ઝાલવો ન હુતો હરિ !
  સતારા સું બઝારણો હુતો ગેલો શાહ !

૨

નવે ખંડાં માંય અસો કીણેરો પ્રધાન નાહીં,
  દાવદારાં લાગે અસાં કામદારાં દાય;
બોત ભૂલ આવી કાંઈ આવડી હબાણી બાબા !
  માધાણીકું બેડીઆં ન હોય પાગાં માંય.

---

૧. ગોહિલોના સામે પડી સમોવડીઓ થઈને ઝઝનારો, ચૂડાસમાઓનાં અભિમાન તોડનારો, દુશ્મનોનાં માન મોડનારો, અને મેદાને જંગમાં બહાદુરીથી લડનારો–એવો હિન્દુઓના છત્રરૂપ જે ઘેલાશા, તેને હે રાજા હરિસંગ ! તારે નહોતો પકડવો, ઉચિત તો એ હતું કે એને સતારાની ફોજ સામે લડવા મોકલવો હતો.

૨. નવ ખંડમાં કોઈને આવો પ્રધાન નથી મળ્યો. પોતાના દુશ્મનોને (સમોવડીઆને) હૃદયમાં સાલે એવું કામદારું કરનાર બીજો કોઈ ન મળે. હે બાપ ! હે હરભમજીના પુત્ર (હલાણી) ! આવી ભૂલ શું કરી બેઠા ? માધાશાના પુત્ર ઘેલાશાના પગમાં કદી બેડીઓ ન શોભે.

[illegible]

[illegible]

અમો વીર વિક્રમ [illegible]

[illegible]

૩. તારો ગોર વિભાગા જેવો હતો ! તારા આશાગી નાનની ઢાલ જેવો ને વારા શત્રુઓના હૃદયમાં તીર-શલ્ય જેવો ! તારા શેઠની પછી બીજથી ના[illegible] થાય, હે જગુનાથ* ધણી ! (લીંબડીના સ્વામી) જેવી રીતે કડી શહેર ઉપર દુશ્મનોએ હલ્લો કર્યો તેવી રીતે તારી લીંબડી ઉપર કોઇ દિવસ હલ્લો થાય ત્યારે મુખેથી [illegible] શત્રુઓની સાન ઠેકાણે ખડો કરજે, એ લીંબડીને સોંપવા નદિ આપે.

૪. ઘેલેશા તો તારા બીજા દુશ્મનોની જમીનને સાંકળે બાંધીને કબજે રાખનાર હતો. એવા પ્રધાનને બંદીખાને નાખવામાં આવે તે અતિશય અનુચિત કૃત્ય કરી નાખ્યું, હે રાજા ! કોઇ હલકા શ્રીમંત લોકોની શીખવણી- થી પૈસાના લોભમાં પડીને આવા પુરુષની આબરૂ લેવાનુ તને કેમ સૂઝ્યું ?

૫. ક્ષત્રી વીર વિક્રમ રાજા મરવા પડેલા તે વખતે કોઈએ એને સલાહ દીધી કે 'કાગડાનુ માંસ ખાવાથી અમર રહી શકાય' એ વીર વિક્રમ જેવા-

---

*જાંબુ લીંબડીનું ગામ છે, અસલ ગાદી ત્યાં હતી.

૬

શામકો હરામી કામી ગામકો નહોતો શત્રુ,
ફજેતીઓ નાહીં કોઈ કામકો ફજેત;
આયૌ ડંડા જશો વે તો રામકી દુહાઈ માંને !
નાથ લીંબડીકા ! થાને ઠમકો ન દેત

દરબારગઢ પડઘા દેવા લાગ્યો આવુ ઠપકાનું ગીત ઠાકોરને હૈયે અટકવા લાગ્યું. ઠાકોર ઠાદરો ભીતરવા મંડ્યા, પણ ગઢવી સામે મુખે થયા નહિ.

રોટલા જમવાનું ટાણું હતુ, પણ કવિ લીંબડીની ભૂમિમાં ન રોકાયા. ખરે બપોરે ચાલી નીકળ્યા સામેના સૌકા ગામે જઈને જમ્યા.

રાજાજીને વિમાસણ થઈ, ચારણનો ઠપકો વસમો લાગ્યો; પણ ઇજ્જત કેમ જવા દેવાય ? ત્રણ લાખ રૂપિયાનો દંડ ભરવાની શરતે ઘેલાશાને છોડ્યા.

એ નીતિવાન કારભારીના ઘરમા ત્રણ લાખ રૂપિયા પણ ન નીકળ્યા એણે તો કદી પોતાના માલિકની સાથે જુદાઈ જાણી નહોતી.

સુજ્ઞ રાજાએ પણ જીવનના લોભમા પડીને એ શાખવણીને વશ થઇ મામરો ખાધો એથી કાંઈ એ બન્યો નહિ, ઊલટો ભ્રષ્ટ બન્યો. તેવી રીતે તે પણ આજે મામરો ખાધા જેવુ કૃત્ય કર્યું. ઘણો વખત થયા તને હલકાં લોકો આવા કુસંગ શીખવતાં હતાં, તે આજે તે પ્રગટ કર્યો. હે લીંબડીનાં નાથ ! એથી નાણાંની છોળો તારા ઘરમાં ન આવી પડી, (તારાં મનમાં એમ હતુ કે ઘેલાશાએ તારા રાજમાથી ખૂબ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું તે તને મળશે) પણ ઊલટો તમામ લોકોનો ઠપકો મળ્યો.

૬. ઘેલાશા કાંઈ રાજ્યનો નિમકહરામ લાલચુ નોકર નહોતો, અથવા ગામનો શત્રુ પણ નહોતો; તેમ કોઇ કામમા તને ફજેત કરે તેવો પણ નહોતો. જો એ મારવા લાયક કે દંડવા લાયક આદમી હોત, તો હુ રામદુહાઈ ખાઇને કહું છું કે તને હું ઠપકો ન દેત

[illegible]

[illegible]

[illegible]

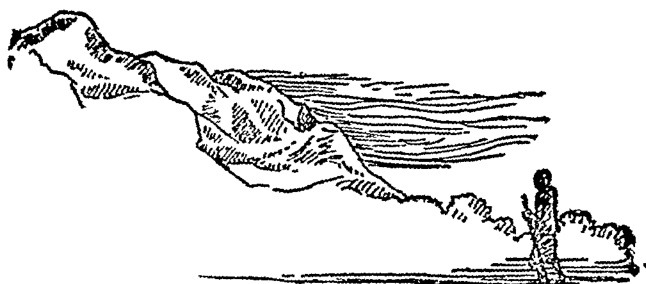
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

●આવા સ્વામીભક્ત શૂરાને લીંબડીના ઇતિહાસમાં ક્યાંય સ્થાન નથી. કેમ જાણે એવી કોઈ વ્યક્તિ જ કદી હયાત નહોતી !

૮. ભેંસોનાં દૂધ!

ડુંગરા અને વનરાઈ વચ્ચે જ્યાં જુગોજુગથી વિવાહ વર્તે છે, એવી સોરઠ દેશની સોહામણી ગીરનાં તો સોણાં ય મીઠાં લાગે. ઘણી ગીર કપાઈ ગઈ છે, કપાતી જાય છે; પણ જે ભાગ હજુ રહ્યા છે તે ભાગની રૂડપ ખરે જ અદ્‌ભુત છે.

ઉનાળાના સૂકા દિવસોમાં પાન ખરીને ઝાડ ઠૂંઠાં થઈ ગયાં હોય, ખડ સુકાઈને ઊડી ગયા હોય અને ઝરણાં સૂકાં પડ્યાં હોય, ત્યારે તે ભાગમાં જનારને ખરી ખૂબી જણાતી નથી. પણ એક બે સારા વરસાદ થઈ ગયા પછી વનરાઈ લીલવણી ઓઢણે ઝકુંબતી હોય, લીલાંછમ ખડ છાતીપૂર ઊભાં હોય, દરેક નદીઝરણું આનંદમાં ખળખળાટ કરી રહ્યું હોય, તે સમયની ગીર જોઈ હોય તેનાથી એ જીવતાં સુધી ભુલાય તેમ નથી.

એક સારો વરસાદ થઈ ગયાના ખબર મળતાં તો દૂર દૂરથી રબારી, ચારણ, આહેર, કાઠી અને દરેક મોટા માલધારીઓ પોતાનાં ઢોર લઈ ગીરમાં ચારવા જાય છે ઠેકઠેકાણે ઝૂંપડાં અને ઢોરની ઝોકો બંધાય છે, પરોડિયે પરોડિયે વલોણાના ઘમઘમાટ, ઘંટીના નાદ સાથે ગવાતાં પ્રભાતિયાં, રાત્રે ક્યાંઈ ભજનની ધૂન તો ક્યાંઈ દુહા,

ક્યાંઈ વાતો તો ક્યાંઈ ગ્યારી–ગાગરના પાવાના મંજુ નાદ, ક્યારેક ડુંગર ગજવતી મરદની ગિરનારી ટુક, તો ક્યારેક પણ (એ નામના હરણ)ની છીંકારીઓ, ક્યારેક સાબરનાં બારુક, મસ્ત ખૂંટડાની ત્રાડ, મોરલાના ટૌકા; આ બધું જોગે અનુભવ્યું હોય તેને જ તેની ખરી ખૂબી સમજાય.

બરાબર મધ્યગીરમાં ડુંગરે વીંટ્યું એક તીર્થધામ છે. ત્યાં રુક્મણી-નો ડુંગર છે. તાતા પાણીનો કુંડ છે, ભગવાનની શ્યામ મૂર્તિવાળું મંદિર છે. એનું નામ તુળસીશ્યામ છે. કેટલાક વરસો પહેલાં તુળસી શ્યામની આસપાસ કેટલાક ચારણોના નેસ પડ્યા હતા. દેશમાં દુકાળને લઈ ઉનાળામાં પણ કેટલાક ઝૂંપડાં બાંધી ત્યાં જ પડ્યા હતા, તેવામાં ઢોરમાં એકદમ શીળીનો રોગ ફાટી નીકળ્યો. ઘણા માલધારી માલવિહોણા બનીને માત્ર લાકડી લઈ દેશમાં પાછા ફર્યા બહુ જ થોડાં ચારણકુટુંબ ત્યાં રહ્યાં

એક ચારણને માત્ર બે નાના ખડાયાં રહ્યાં, બાકીના ઢોર તો મરી ગયા, પણ ચારણિયાણી પોતાના પિયરથી બે પાડીઓ લઈ આવી. આ પ્રમાણે એ ચારણને ચાર નાનાં ખડાયા થયા. તેના ઉપર જ તેનો નિભાવ હતો. 'આગળ જતા સારી ભેંસો થશે, એના દૂધ ઘીમાથી ગુજરાન ચાલશે' એ આશાથી બહુ ચાકરી રાખવા માંડી. ચારે ખડાયાં મોટાં થયા, અસલ ગીરની વખણાય છે તેવી ચારે ભેંસો થઈ. મોટા માથાં, કોડિયામાં દીવા કરી મૂકી શકાય તેવા વળેલા બબ્બે ત્રણ ત્રણ આંટા લઈ ગયેલાં શીંગ દેવળના થંભ જેવા પગ, ટૂંકી ગુંડી ફાટમાં આવે એવા આઉ; પથારી કરી સૂઈ રહેવાય તેવાં વાસનાં પાટિયા આમ બધી રીતે વખણાય તેવી ચારે ભેંસોને જોઈ ચારણ વરવડુ આનંદ કરે છે.

દિવસે ચરીને સાંજરે રુંઝણુ રુંગે જ્યારે ભેંસો ઘેર આવે, ત્યારે ચારણિયાણી ઝોકના ઝાંપા પાસે ઊભી જ હોય. અને જોતાં વેંત જ

૧ 'મોળી ધાખી ઈદી ! બાપ ગોદડ ઈદી ! ખમાં મોળી શેલર ! આઈનાં રખોપાં મોળી મા !' ફરી ફરી ભેંસોને આવકારે, પોતાના પછેડા વતી એના અંગ લૂછે, પછી ખાણુ ખવરાવવુ હોય તો ખવરાવે

ચારે ભેંસોને વીઆવાને હજુ ત્રણેક માસ બાકી છે. 'ચારે વીઆશે; અધમણુ અધમણુ દૂધ કરશે; રોજ સાત આઠ શેર ઘીની છાશ થશે, ગુજરાન બહુ સારું ચાલશે' એ વિચારો ને વાતો બન્ને ચારણ જણુ કર્યાં કરે છે અને આશામાં દોહ્યલા દિવસો વિતાવે છે.

ભાદરવો આવ્યો; ભરપૂર વરસ્યો, હેલી મચાવી. આઠેક દિવસની હેલી થઈ. વરસાદ અનરાધાર પડે છે તેથી ઘણા માલધારી ચારવા જવાને બદલે ભેસોને છોડી મૂકે છે એટલે ભેંસો પોતપોતાના ચરવાના નેખમે (ઠેકાણે) ચાલી જાય છે. અને સાંઝરે ધરાઈને પાછી પોતાની જાણે નેસે ચાલી આવે. ઘણા દિવસથી રોજરોજ આમ ચાલે છે.

એક સમે બરાબર મેઘલી અંધારી રાત છે. વાદળા ગટાટોપ જામ્યાં છે. ક્યારેક ક્યારેક વીજળીના સળાવા થાય છે. વરસાદ ઝીણો ઝીણો વરસવો શરૂ થયો છે. તે ટાણામાં કોઈ આહેરના બે જુવાન ગીરમા નીકળેલા છે. દિવસે આ ચારે ભેસોને તેમણે જોયેલી. નજરમાં આવી ગયેલી, આઉભર થયેલી અસલ ભેસો લઈ જવાય તો મોંમાગ્યો પૈસો મળે એવી આશાએ આહીરોની મતિ બગડી ગઈ. અડધીક રાત ભાગી ત્યારે બેય ચોર ઝોકે આવ્યા. ચારણુ-ચારણિયાણી નેસનુ ધ્રાગડીઉ કમાડ દઈને મીઠી નીંદરમાં જામી ગયાં છે. ઝોકનો ઝાંપો ઉઘાડી આહેરોએ ચારે ભેંસો હાંકી એકદમ દોડાવા જ માંડી. જબ્બર આઉભર થયેલી ભેસો કેટલીક દોડે ! તો

---

૧ મારી ધાખી (નામની ભેંસ) આવી !
બાપ ગોદડ (નામની ભેંસ) આવી !
ખમ્મા તને મારી શેલર (નામની ભેંસ) !
માતાજી તારા રખવાળાં કરે, મારી મા !

પણ લાકડીઓના માર મારી જેટલી ઉતાવળે હાંકી શકાય તેટલી હાંકી સવાર થયું ત્યાં ગીર બહાર નીકળી ગયા.

સવારે ચારણ જાગ્યો. જોયું ત્યાં ઝોક ખાલી પડી છે ઘડીક તો ધાર્યું કે ઝાંપો ઉઘાડો રહી ગયો હશે, તેથી ભેંસો ચરવા ચાલી ગઈ હશે. રોટલો તૈયાર થયો કે છાશ પીને રાજ ભેંસો જતી તે નેખમે ગયો. પણ ત્યાં ભેંસો જોવામાં આવી નહિ. વરસાદ વરસતો હતો તેથી બીજે નેખમે ચડી ગઈ હશે, સાંજરે પાછી આવશે, એમ ધારી પાછો ઝૂંપડે આવ્યો. સાંજરે ધણીધણિયાણી જોતાં ઊભાં, પણ ભેંસો તો આવી નહિ. ત્યાર પછી ખરેખરી ચિં થઈ. ફરીને આસપાસ બધાં સ્થળો જોઈ આવ્યો, ગીરમાં ગાળે ગા રખડ્યો, પણ ભેંસોનો પત્તો મળ્યો નહિ પછી તો ચોરાઈ ગયાં વહેમ આવ્યો.

ભેંસો ઘણી હોય તો તો તે ટોળામાંથી એક બે ત્રણ ચાર નોખી તારવવી સહેલ નથી. કાચાપોચાથી તે નોખી પડે ન નહિ. કદાચ મારે પણ ખરી. કોઈ બહુ હિંમતવાળા બે ત્રણ ચોર હોય ને એવાં મોટાં ટોળામાંથી બે ત્રણ જેવી તેવી ભેંસોને જુદી પાડી લઈ જાય તો એની મોટા માલધારી બહુ દરકાર પણ ન કરે ગોત કરવા જવાની મહેનતથી કંટાળીને જતી જ કરે. પણ આ તો ચારે ભેંસો સાથે જ ગઈ–બધી ગઈ! જેના ઉપર કેટલીય આશાઓ બાંધેલી તે બધી ગઈ, વળી ભેંસો પણ જેવી તેવી નહોતી.

ચારણ ચારણિયાણીએ પોતપોતાનાં સગાંઓમાં જઈને વાત કરી પણ ભોળપ અને નિર્દોષ ભાવનાં ભરપૂર આ પરજિયા ચારણો. એક તો મનમા મસ્ત જ હોય. તેમા વળી ભેંસોનાં ઘાટા દૂધ પીવાથી અને દૂધની સાથે વગડાઉ સામો કે રાજગરા જેવાં ખડમાં ધાન મિલાવી ખીર કરી કરી ખાવાથી આળસુડા થઈ ગયેલા. નીકળીએ છીએ! હા નીકળીએ છીએ! એમ કરતાં કરતા પંદર દિવસનાં પરિયાણ પછી છ જણ શોધ કરવા નીકળ્યા.

ગીરમાંથી નીકળ્યા પછી તો ભેંસોને દોડાવવાની જરૂર જ નહોતી. તેથી આહીરો એને થાક દેતા દેતા ધીમે ધીમે લઈ વાળાકમાં આવ્યા. પોતાનાં સગા ઓળખીતાને ઘેર રોકાતા રોકાતા જેતપુર આવી પહોંચ્યા.

સવારનો પહોર છે. ભાદરના કાંઠા ઉપરના એક ઝરૂખામાં એક દરબાર ખાનગીમાં પોતાની હેડીનાં થોડાક માણસનો ડાયરો કરીને બેઠા છે. કસૂંબા લેવાઈ ગયા છે. શિરામણી કરવા ઊઠવાની તૈયારી છે. એમાં બરાબર ભાદરના કાંઠા ઉપર ચારે ભેસો ભેળા બન્ને આહીર નીકળ્યા. ઝરૂખા ઉપરથી દરબારે ભેસો જોઈ. છેટેથી પણ એ ભેસોની જાત છાની રહે તેમ નહોતી. ડાયરો બધો ભેસો સામે તાકી રહ્યો. વેચાઉ હોય તો મોંમાગી કિંમત આપીને પણ એ ભેંસો રાખી લેવા જેવી સૌને લાગી.. ત્યાં જઈ, તપાસ કરી, વેચાઉ હોય તો તે પોતાની પાસે લઈ આવવા દરબારે બે માણસને કહ્યું ભાદર તરફની ગઢની ખડકીમાંથી બન્ને જણુ નીકળ્યા. આહીરોએ આ આદમીને આવતા જોયા. કઠોડામા બેઠેલ ડાયરાને પણ જોયો. 'ચોરનુ હૈયું કાચું' એ ન્યાયે કોણ જાણે શા કારણથી પણ એકદમ બન્ને આહીર બીના ભેસો મૂકીને ભાગ્યા. એ પ્રમાણે આહીરો ભાગતા જોઈ, ભેસો ચોરાઉ હશે એવુ માની. દરબારે તે ભેંસો હાંકી લાવવા બીજા એક આદમીને દોડાવ્યો. ભેંસો ગઢની ખડકીએથી ગઢમાં આવી. સૌએ ભેંસો જોઈ. 'ગમે તે રીતે પણ ભેમો રાખવા જેવી છે,' એમ અંદર અંદર વાતો ચાલવા લાગી. દરબારનું મન પણ પલટાણુ પાસે બેઠેલાઓએ કંઈક મજબૂત કર્યું. છેવટે ભેંસોને તબેલામાં આઘેરે ખૂણે બાંધી સંતાડી દેવાનું ઠર્યું.

ગોતતા, ગોતતા, ચારણો જેતપુર આવી પહોચ્યા, ગામને ટીંબે પૂછપરછ કરતાં વાવડ મળ્યા કે 'હા ભાઈ, ચાર જબ્બર ભેસો અમારા ..દરબારને ભાદરને કાંઠેથી રેઢિયુ મળી હતી અને દરબારે એને ગઢની માયલીકોર બાંધી છે.'

'તથી હવે ફકર નહિ,' ચારણો હરખઘેલા બનીને બોલ્યા, 'આપણી ભેંસુ કાઢીને ઘેર એટલે તો ભગવાનને ખોળે બેઠી ગણાય.'

એવા વિશ્વાસુ ચારણો ડાંગ ઉલાળતા દરબારની ડેલીએ આવીને ઊભા રહ્યા અને દરબારની વાટ જોતા બેઠા.

એક પહોર, બીજો પહોર, ત્રીજો પહોર પણ દરબાર ડોકાયા નહિ. દરબારને જાણ થઈ હતી કે ભેંસોના મુંઝાયા માલિક આવી પહોંચ્યા છે. એક તો પેટ મેલું હતું જ, તેમાં પણ પડખિયાએ ખાંગીને વહાલા થવા સારુ પાપની શિખામણ દીધી કે 'બાપુ! એમ ભેંસુ દેવાય? શી ખાતરી કે ભેંસું એનીયુ છે?'

બીજે ટોકો પૂર્યો કે 'વળી આપણે ખવરાવ્યું છે! [illegible] માં દૂધ કરે છે, [illegible] આજ સુધી ખવરાવીને એમ આપી દેવાય કાંઈ?'

'હા, તો આપણે જ રાખોને!'

[illegible] દરબાર ભાન ભૂલી ગયા [illegible]

[illegible] 'નથી, બાપુ!'

[illegible]

ભેંસોનાં દૂધ !

ડેલીએ ચારણ આવે તેનાથી સૂર્યપુત્ર કાઠી મોઢું સતાડે નહિ, આ આશાએ બિચારા ચારણોએ જતા આવતા ધણાની સાથે સંદેશા કહેવરાવ્યા, પણ દરબાર તો મળ્યા જ નહિ તેમ ચારણ પણ ભૂખ્યાતરસ્યા ડેલીએ સાંજ સુધી બેઠા રહ્યા.

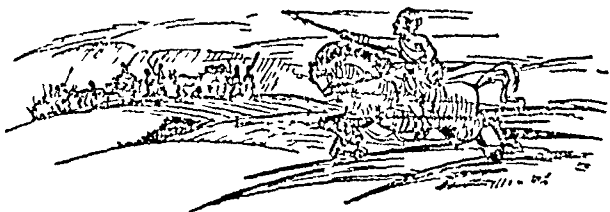
છેવટે ચારણોએ ધા નાખીને ત્રાગાં કરવાની જ્યારે તૈયારી કરવા માંડી, ત્યારે દરબારથી તાપ જીરવાયો નહિ. હવે ભેંસો આપવામા આવે તો તો વળી વધારે ખોટું દેખાય ચોરાઉ માલ સંઘર્યાનું તહોમત પણ આવે વાત બહાર તો પડી ચૂકી છે, હવે શુ કરવુ ? ચારણ ત્રાગા કરશે, ફરિયાદી કરશે. તપાસ થશે, ભેંસો તબેલામાંથી હાથ આવશે, માથે તહોમત આવશે માટે કાંઈ ઉપાય ?

હજૂરિયા બોલ્યા 'હા બાપુ! એમા બીજો છો શું ? ચારણ ા કરશે, તેમાં આપણી શું તપાસ થાય? અને તહોમત તો ભેંસો થ પડે ત્યારે આવે કે એમ જ? ભેંસોને મારી નાખી તબેલામાં જ ટી દ્યો એટલે થયુ. અને ચારણોને મારો ધક્કા. ડેલીએથી ઉડાડી મૂકો '

દરબારને પણ એ વાત ગમી. ભેંસોને મારી નાખી દાટી દેવાનો હુકમ થયો. તુરત હુકમનો અમલ થયો. ચારણોને ધક્કા મારી ડેલીએથી બેસાડ્યા. બહાર ઊભીને ચારણોએ ધા નાખી.

'એ મામાહી ભણો, આ તોળા ગભરુડા ત્રાગાં કરતા સૈ. સૂરજના પુત્રોને ભીંહુ ગળે વળગતી સૈ. પણ બાપ! ભીંહુનાં દૂધ તોળ ગળે કેવો ઊતરહે ?' [મામાને કહો, તારાં ગભરુ બાળકો ત્રાગાં કરે છે. અરે સૂરજના પુત્ર! તને ભેંસો ગળે વળગે છે, પણ ભેંસોનાં દૂધ તારે ગળે શી રીતે ઊતરશે બાપ ?]

કોઈએ હાથ કાપ્યો, કોઈએ પગમાં છરો માર્યો એમ છએ ચારણોએ ત્રાગાં કર્યા. ડેલી ઉપર પોતાનું લોહી છાંટીને ચાલતા થયા. તે દિવસ તો રાત્રે દરબારમાં કોઈએ ખાધુ નહિ. સૌને પછી તો બહુ વિચાર થવા લાગ્યો. પણ પછી પસ્તાવો શા કામનો ?

૯. ભોળો કાત્યાળ

ભોળો કાત્યાળ સનાળી ગામનો કાઠી હતો. ઈશ્વરે એને ગઢપણમાં દુ:ખના દિવસ દેખાડ્યા, ખાવા અન્ન રહ્યું નહિ; એક તલવારને બગલમાં દાબીને ભોળો કાત્યાળ દુનિયામાં ચાલી નીકળ્યો.

ચાલતાં ચાલતાં ગીરની અંદર ડુંગરે મઢેલા ચાચઈ નામે ગામમાં આવી પહોંચ્યો. ચાચઈમાં આપો માણશીઆવાળો રાજ કરતા હતા. ડેલી ઉપર દરબાર બેઠેલા છે. એકબીજાએ રામરામ કર્યા. દરબારે નામઠામ પૂછ્યાં; કાત્યાળે પોતાની કથા કહી સંભળાવી.

'આમ ક્યાં સુધી, આપા?' દરબારે સવાલ પૂછ્યો.

'ગર બાજરી મળે ત્યાં,' કાઠીએ ઉત્તર વાળ્યો.

'ત્યારે આંહી રહેશો?'

'ભલે.'

'શું કામ કરશો?'

'તમે કહેશો તે.'

'બહુ સારું, આપણી ભેંસો ચારો અને મોજ કરો.'

બીજા દિવસથી ભોળો કાત્યાળ ભેંસો ચારવા લાગ્યો. પાછલી રાતે ઊઠીને ખડ વાઢવા જાય, સવારે આવી શિરામણ કરે, વળી પાછાં ઢોર છોડે, ને સીમમાંથી દી' આથમ્યે વળે. બહુ બોલવું ચાલવું એને ગમતું નથી. માણસોમાં ઊઠવા બેસવાનો એને શોખ નથી.

એક વખત મધરાતનો સમય છે. ટમ ! ટમ ! ધીરો વરસાદ વરસી રહ્યો છે, ભોળો કાત્યાળ એકઢાળીઆમા સૂતેલા છે. એ વખતે ઘોડહારની અંદર કંઈક સંચાર થયો. અંધારામાં કાત્યાળ ત્યાં જઈને છાનામાના ઊભા રહ્યા કાન માંડીને સાંભળે ત્યા તો બહારથી કોઈ ભીંતમાં ખોદતુ હોય એવું લાગ્યું. પોતાની તલવાર હાથમાં ઝાલીને કાત્યાળ ચૂપચાપ ત્યાં લપાઈ ઊભા થોડીવારે ભીંતમાં બાંકોરુ પડ્યુ. બાકોરામાંથી એક આદમી અંદર આવ્યો. કાત્યાળની તલવારને એક જ ઝટકે, એ ચોર ' વોય ' કરીને પડયો.

અંદર એ અવાજ થયો, એટલે બહાર ઊભેલા બીજા ત્રણ જુવાનો ભાગ્યા કાત્યાળ તો ત્યા ને ત્યાં જ ઊભા રહ્યા. થોડીવારે ત્રણ જણ પાછા વળીને ઊભા કાત્યાળે કળા કરી. કોઈ દરદીના જેવો અવાજ કાઢીને બાકોરા પાસે બેસી બોલ્યા;

' અરરર ! ભલા માણસ ! ભાગી જાવ છો ને ? મને ઘોડીએ પાટુ મારી તે કળ ચડી ગઈ છે. એક જણ તો અંદર આવો ! '

ચોરો સમજ્યા કે એ અવાજ તો ઘોડીની પાટુનો થયેલો. એટલે બીજો આદમી અંદર દાખલ થયો. એને પણ કાત્યાળની તલવારે એક ઘાએ જ પૂરો કર્યો. પછી તો બહાર ઊભેલા બે જણા ભાગ્યા. કાત્યાળ બહાર નીકળ્યા. બેઉ ભાગનારાની પાછળ દોટ મૂકી એકને પૂરો કર્યો, બીજો હાથમાં આવ્યો નહિ, એટલે તલવારને પીંછીથી પકડીને કાત્યાળે છૂટો ઘા કર્યો. એ ઘા ચોથા ચોરની કેડમાં આવ્યો અને એ પણ જમીનદોસ્ત થયો.

ચારેનાં મડદા ઉપાડીને કાત્યાળે તબેલામાં ઢગલો કર્યો. પેલી પીંછીથી પકડેલી તલવાર છૂટતાંની સાથે સાથે કાત્યાળના હાથના આંગળાં પણ કાપતી ગયેલી એ વાતનુ એને પાછળથી ઓસાણ આવ્યું. પીડા થવા માંડી હાથને પાટો બાંધીને કાત્યાળ તો પાછા સૂઈ ગયા. અને ટાણુ થયું ત્યારે પસર ચારવા ચાલી નીકળ્યા.

સવાર થયું, આપો માણસીઆવાળો તબેલામાં ઘોડીએ ખબર કાઢવા આવ્યા; જુએ ત્યાં તો ચાર માણસોનાં મડદાં! 'આ પરાક્રમ કોણે કર્યું? કોણે કર્યું?' એ પૂછપરછ ચાલી.

એક કાઠી હસીને બોલ્યો: 'એ તો તમારે પ્રતાપ, દરબાર! એમાં શું મોટું કામ કરી નાખ્યું છે?'

દરબાર સમજી ગયા કે આ ભાઈ ખોટેખોટું માન ખાટવા આવ્યો છે. મર્મમાં દરબાર બોલ્યા 'અહો! એમ! આ તમારાં પરાક્રમ, બા!'

કાઠી બોલ્યો 'અરે દરબાર! એમાં કૂતરા મારવામાં તે મેં શું મોટું પરાક્રમ કરી નાખ્યું છે?'

દરબાર કહે 'વાહ! વાહ! શાબાશ ભારે કામ કર્યું.'

સવારમાં ઘોડો [illegible] પસાર ચારીને પાછા વળ્યા, કાઠી ભાઈને બાગ દેતા બેઠા, પણ એક હાથમાં તો [illegible] હતી, [illegible] એક જ હાથે [illegible] તરત જ ત્યાં દરબાર માણસીઆવાળાની નજર ગઈ. હાથમાં [illegible] જોયો. દરબારે પૂછ્યું

'કેમ એક હાથે બાગ દેતા છો? આંગળીએ આ શું થયું [illegible]?'

'કંઈ નહિ, બાપુ, જરાક તલવારની પીંછી વાગી છે.' [illegible]

'તે ક્યાં વાગી?'

[illegible]

આખો ડાયરો હસી પડ્યો. દરબારે ટોણો માર્યો. ' એમ કે ? કાઠીભાઈ ભાગે તો ય ભડનો દીકરો કે ? '

ભોળા કાત્યાળને દરબારે તરવાર બંધાવી અને પોતાની હજૂરમાં રાખ્યા.

૨

ગામમાં થોરી લોકોની વસ્તી વધારે હતી. એમાં એક થોરીની નજર બીજા થોરીની બાયડી ઉપર હતી, પણ પારકાની સ્ત્રીને શી રીતે પરણી શકાય ? દરબાર મારી નાખે. એક દિવસ દરબારની પાસે આવીને થોરીએ બે સારી ભેંસો ભેટ ધરી. દરબાર ખુશી ખુશી થઈ ગયા. થોરીએ પોતાનો ઈરાદો જણાવ્યો. દરબારે પણ ભેંસો મળી હતી તેની મોજમાં ને મોજમા જવાબ આપ્યો કે ' હવે જાવને, તમે કોળાં ગમે તેમ કરી લ્યોને,' થોરીએ પેલી પારકી બાયડીને ઘરમા બેસારી.

ભોળો કાત્યાળ ગામ ગયા હતા, તેણે ઘેર આવીને આ વાત સાંભળી દરબારને બહુ ઠપકો દીધો

એ બાઈનો ધણી ગામ ગયેલો ત્યાંથી પાછો આવ્યો, સાંભળ્યું કે પોતાની સ્ત્રી પારકા ઘરમા છે અને દરબારને બે ભેંસો મળી એટલે દરબારે પણ રજા આપી છે. ઉશ્કેરાયેલો થોરી દરબાર પાસે ગયો જઈને કહ્યું કે ' બાપુ ! આમ કરવું તમને ઠીક લાગ્યું ? તમને ભેંસોની જરૂર હતી તો મને કા ન કહ્યું ? હું આખું ખાડું લાવીને હાજર કરત, પણ મારું ઘર ભગાવ્યું ? '

દરબારે ઉડાઉ જવાબ વાળ્યા.

થોરીએ કહ્યું : ' પણ બાપુ ! ભેંસના દૂધ ખારાં લાગશે હો ? '

દરબાર ખીજાઈ ગયા. ' જા ગોલકા, તારાથી થાય તે કરી લેજે. '

થોરીએ બહારવટું આદર્યું. ત્યારથી દરબાર એકની એક

જગ્યાએ બે રાત સૂતા નહિ. રોજ પથારીની જગ્યા બદલે; ડેલી ઉપર બરાબર ચોકી રાખે. એક દિવસ ચોરીએ દરબારગઢ ઉપર આવીને ખપેડા કાડયા; દરબારના પલંગ ઉપર બંદૂક ફોડી અને ભાગી ગયો.

પણ ચોરીનો ઘા ખાલી ગયો. દરબાર તે દિવસે બીજે ઠેકાણે સૂતેલા.

આખો ડાયરો સવારે જમવા બેઠો છે. કોઈ બહારનો મેમાન હતો નહિ, તેથી દરબારનાં વહુએ આવીને ડાયરાને કેટલાંક કડવાં વેણ સંભળાવ્યાં; મેણાં માર્યાં કે 'દૂધચોખા ખાતાં શરમ નથી આવતી ડાયરાને?'

ભોળો કાત્યાળ કમકમી ઊઠયો. પોતાની દૂધની તાંસળી ઊંધી વાળી સોગંદ લીધા. બીજે દિવસે માણસો ગોઠવીને રસ્તા રોકી દીધા. ઠેકાણે ઠેકાણે ઓડા બાંધ્યા, એક માર્ગ ઉપર એક બીજા જણને લઈ ભોળો કાત્યાળ બેઠો છે. રાતનું ટાણું થયું. કાત્યાળે જોયું તો આઘે આઘે ઝાડીની ઘટામાં દેવતાનો કોઈ અંગારો ઝબૂકતો હતો. કાત્યાળે જોયું કે દુશ્મન ચાલ્યો આવે છે, એ અંગારો નથી પણ દુશ્મનની બંદૂકની જામગી ઝગમગે છે.

ચોરી ચાલ્યો આવે છે. કાત્યાળ બરાબર વાટ જોઈને બેઠા છે. તેટલામાં પાસે બેઠેલો માણસ બોલી ગયો: 'એ આવ્યો!' કાત્યાળે તેના મોઢા આડે હાથ દીધો, પણ ચોરી સાંભળી ગયો. એકદમ ભાગ્યો. કાત્યાળ વાંસે થયા. ડુંગરાના પડધારામાં બેઉ દોડયા જાય છે. કાત્યાળે ફેર ભાંગવા માંડયો. શેત્રુંજી ઢૂકડી આવી તેટલામાં કાત્યાળ પહોંચી ગયા અને તલવારનો ઘા કર્યો. બરાબર જનોઈવઢ તરવાર પડી. ચોરી કૂદીને શેત્રુંજીમાં પડયો, કાત્યાળ વાંસે પડયા. ચોરી સામે કાંઠે નીકળી કાંઠો ચડવા નાનકડું ઝાડ ઝાલે છે, પણ છોબડી પડે છે. દોડતો દોડતો ચોરી પાણીમાં કાત્યાળના પગ પાસે

આવી પડે છે, કાત્યાળે તલવાર ઉપાડી કે થોરીએ ખૂમ પાડી:
'કાકા, હવે ઘા કરશો મા. તમારો એક ઘા બસ છે, સિંહનો
પંજો પડી ચૂક્યો છે.'

કાત્યાળે તેને બાંધી લીધો. થોરીની છાતીમાંથી લોહીનો ધોધ
વહેતો હતો. પોતાનો ફેંટા ફાડીને કાત્યાળે એના ઝખમ ઉપર
જોરથી બાંધી દીધો. ડેલીએ દરબાર બેઠા હતા ત્યાં થોરી આવીને
હોકો માગી પીવા લાગ્યો

આખી રાત હોકો પીતાં પીતાં થોરીએ થોડીક આપવીતી
કહી: 'બાપુ ! એક ગામમાં મેં એક ચારણના ઘરમાં ખાતર
પાડ્યું. ચારણચારણિયાણી ભરનીંદરમાં સુખે સૂતેલાં. રૂપાળી એ
અધરાત હતી. 'થોડોક ખડખડાટ થયો એટલે ચારણ જાગી ઊઠ્યો.
અને હું તરત સામે એક ઘોડી બાંધી હતી તેની પાછળ સંતાણો.
ઘોડી ફરડકા બોલાવતી હતી એટલે ચારણ સમજ્યો કે કંઈ સર્પ
જેવું જાનવર હશે. ઘોડીને બુચકારતો બુચકારતો ચારણ પડખે
આવ્યો. મારા મનમાં થયું કે ચારણ મને છેતરીને પકડી લેવા
આવે છે; હું દોડીને ચારણને બાઝી પડ્યો, અને એના પેટમાં મેં
મારો છરો ઉતારી દીધો. હું ભાગીને ઓસ્યા બાકોરામાંથી બહાર
નીકળવા જાઉં, ત્યાં તો જાગી ઊઠેલી ચારણ્યે દોડીને મારા પગ
પકડી રાખ્યા. મેં પાછા વળીને બાઈને ય ઘાયલ કરી, હું તો
ભાગી છૂટ્યો. પછી ચારણચારણી પડ્યે પડ્યાં. બાઈ તો બીજે
દિવસે ગુજરી ગઈ. ચારણને કોઈએ એ વાતના ખબર દીધા નહોતા.

"પળે પળે ચારણ પૂછ્યા કરે કે 'ચારણ્યને કેમ છે? એ ક્યાં
છે?' એને જવાબ મળે કે 'ઠીક છે, ઠીક છે.' એક દિવસ ચાર-
ણનો ભાણેજ ખબર કાઢવા આવ્યો. કોઈ પાસે નહોતું. ભાણેજે
મામીનો ખરખરો કર્યો. ચારણે વાત જાણી લીધી.

'અરેરે! એને ને મારે આટલું બધું છેટું પડી ગયું?' એમ કહેતાં તો એનો ઘા ઊઘડી ગયો. ચારણ પણ ચારણપણાની પાછળ ગયો. કાકા, મારાં એ પાપ મને નડ્યાં. હું અધરમનું વેર લેવા ચડ્યો, પણ મેં ય અધરમ કર્યો. મારું મોત તો કૂતરાનાં જેવું થાવું જોઈએ. પણ ઠીક થયું કે હું તમારા હાથે મરું છું.'

કાત્યાળે દિલાસો દીધો કે 'તારી ઉપર પણ કાંઈ ઓછી નથી વીતી. પણ હવે એ બધું વીસરી જા, ભાઈ!'

સવાર થતું આવતું હતું. ચોરી દરબારને કહે કે 'બાપુ, રામ રામ.' એમ બોલીને ફેંટાનો પાટો છોડી નાખ્યો અને તત્કાળ પ્રાણ છોડ્યા.

આપા માણસીઆવાળાએ કાત્યાળને આંબાગાળોળ નામનું ગામડું ઈનામમાં આપ્યું.

૩

થોડે મહિને દરબાર માણસીઆવાળા ફરી વાર પરણ્યા. હાથગરણાનો સમય આવ્યો. ભોળા કાત્યાળે આવી હાથગરણામાં ઘોડી ભેગો આપવા માંડી, દરબારે મો ફેરવ્યું.

કાત્યાળે પોતાની ઘોડી દેવા માંડી

દરબારે મોં ફેરવેલું જ રાખ્યું.

કાત્યાળના મનમાં વહેમ આવ્યો કે 'હાં! દરબારને પોતાનાં દીધેલ ગામનો લોભ થયો લાગે છે.'

'લ્યો, બાપુ, હાથ કાઢો. આંબાગાળોળ પાછું આપું.'

'ભોળા કાત્યાળ! કાઠીના દીકરા છો, તો જુઓ ને, મા' દિવસે ઘોડી ભેગો લઈને ઘોડીનું ગર ભાગ્યું એનો કાં મનમાં કંઈ જ નથી લાગતું! મારે તમારા ગામનો લોભ નથી.'

'તારે બાપુ, હાથ કાઢો. લ્યો, બીજુ તો કાંઈ નથી; આ મારું માથું હાથગજણામાં આપું છું.'

'બસ ભોળા કોત્યાળ!' દરબારનું મન સંતોષ પામ્યું.

બે વરસ વીતી ગયાં. આંબાગાલોળે ખળાં ભરાતાં હતાં. કોત્યાળ ત્યાં તપાસવા ગયેલા. પાંછળથી ચાચઈ ઉપર જૂનાગઢની ચઢાઈ આવી. તરઘાયા ઢોલ વાગ્યા. દરબાર લડાઈની તૈયારી કરે છે. દરબારને ભોળો કોત્યાળ સાંભર્યો.

ખળાં ભરતાં ભરતાં કોત્યાળે તરઘાયાનો નાદ સાંભળ્યો. એને ખબર પડી. ઘોડેસવાર થઈને ચાચઈ આવ્યા. ગઢમાં જઈને દરબારને કહ્યું · 'બાપુ, તે દિવસે હાથગજણામા આપેલું માથુ આજે સ્વીકારી લેજો!' એમ કહીને પાછા ચડ્યા. જૂનાગઢની ગિસ્ત સાથે ધિંગાણે રમ્યા. ગિસ્ત ભાગી.

જૂની ચાંચઈનો ટીંબો ટેકરી ઉપર છે, ત્યાં તે વખતની લડાઈની નિશાનીઓ હજુ યે પડેલી છે.

૧૦. આહીર યુગલના કોલ

'આટલી બધી પ્રીત કેમ સહેવાશે? વિધાતા
જોડલી વહેલી વીંખી તો નહિ નાખે ને?'

'એવું અમંગળ શું કામ ભાખો છો?'

'ના, ના, પણ ધાર્ય કે અચાનક મારું મોત નીપજે'

'તો પછી તમારી વાંસે જીવીને શું કરવું છે?'

'મરવું શું રેઢું પડ્યું છે? આ ભરપૂર જોબન, આ
રૂપ; આ સંસારના મીઠાશ એમ તજવાં હોતાં હશે હો! ...
મેંય વાતો થાય'

'હવે પુરુષ જાતને મન પ્રાણ કાઢી આપવા વસમા ...
પોતાની પરણેતરના વસે કોઈ પુરુષે દેહ પાડ્યો સાંભળ્યો નથ...
નારીની જાત તો અનાદિથી ચિતા ઉપર ચડતી જ આવી છે, અ...

આહીર યુગલના કોલ

કાઠિયાવાડના દેવગામ નામના નાના ગામડામાં એક આયર રહેતો. નામ ધમળો. એને એકનો એક જુવાન દીકરો હતો. દીકરાનુ નામ નાગ. નાગને પરણ્યા હજુ ચાર પાંચ મહિના થયેલા. રંભા જેવી નાર ઘરમાં આવેલી.

ઉપરની વાતો કરનારાં ધણીધણિયાણી તે આ જુવાન આયર નાગ અને એની પરણેતર છે અધરાતે સૂવાના ઓરડામા ઢોલિયા પર બેઠાં બેઠા ચાતકની જોડલી સમા આ અભણ સ્ત્રીપુરુષ પોત-પોતાની પ્રીતિનુ વર્ણન કરી રહ્યાં હતા. ઝાખો ઝાખો દીવો બળે છે. વાતોમા ને વાતોમાં દીવાની વાટચે ફૂલ ચડી ગયેલ છે.

નાગને મનમા થાતું કે 'ઓહો! શુ આ સ્ત્રીનુ મારા ઉપર હેત! મારી પાછળ આ બિચારી ઝૂરી ઝૂરીને મરે હો!'

રોજ રાતે આવી આવી વાતો થાય. સ્ત્રી પણ પોતાના ધણીને તાવી જુએ કે 'હે આયર! હુ મરુ તો તમે શું કરો!'

ગળગળો થઈ ને નાગ કહેતો કે 'મારા સમ! એવુ ઘુ બોલ મા.'

'ના, ના, પણ આમ જુઓ! આ મારા માથાની લટ ઊડી ડીને મોઢા પર આવે છે. સ્ત્રીઓમા કહેવાય છે કે જે બાયડીને ગામ થાય એ મરી જાય, ને એના ધણીને ઝટ નવી નાર આવે!'

'હુ તને કરગરીને કહુ છું કે એવુ બોલ્ય મા'

'એમા શુ? પુરુષને તો સ્ત્રી મરી ને ખાસડું ફાટ્યું એ બે ય વાત બરોબર હુ મરું તો શુ તમે બીજી નહિ પરણો?'

આયરે નિસાસો નાખીને કહ્યું 'પ્રભુને ખબર.'

'ત્યારે શું સતા થશો?'

આવા મર્મપ્રહાર ક્યાં સુધી સહેવાય? ધ્રૂજતે હોઠે ને ગળગળે અવાજે નાગ બોલ્યો કે 'એક વાર મરી જુઓ, પછી જોઈ લેશુ. મને નખરાં નથી આવડતાં.'

આંખો લૂછતો ધમળ બોલ્યો; 'ભાઈ! ગઝબ થયો. વહુને તો એરુ આભડયો. દીકરી મારી! જોતજોતામા તો એના પ્રાણ નીકળી ગયા, તને બોલાવવાનુ ટાણું ન રહ્યું.'

'ક્યાં છે ?'

'એને તો દેન દેવા લઈ ગયા '

'એ-એ-એમ ? એટલુ છેટુ પડી ગયું ?' આટલુ બોલતા તો નાગે પોતાની પડખે પડેલું દાતરડુ ઉપાડીને પેટમાં ઉતારી દીધું. 'હાં! હાં! હાં!' કરતો બાપ જ્યા હાથ ઝાલવા જાય ત્યા તો દીકરાનો લોહીલોહાણ દેહ ધરતી પર ઢળી પડયો.

બરાબર કાળજામાં ઘા આવેલો એટલે જીવવાની આશા નહો નાગે દેહ છોડયો. બાપ ચોધાર આસુએ રોયો, અને પેલી આ રાણીએ રોયું, કૂટયું, પોતાના ભરથારની ચિતાના ભડકા અ ઊભાં ઊભાં જોયા અને ઝૂરવા લાગી.

ચૌદમે દિવસે તો એને પિયરથી ગાડુ તેડવા આવ્યુ બ ચડીને ચાલી નીકળી. પાદરમાં પોતાના ભરથારની તાજી ચિ જોઈને બે ચાર આંસુ પાડયાં પણ મનની વેદનાને ભૂસાતા વાર લાગે? બાર મહિના વીત્યા ત્યા તો સજણના હૈયામાંથી નાગ સંભારણાં નીકળી ગયાં જોબન આવીને એના કાનમાં કહેવા લાગ કે 'હવે શી વાર છે ?'

કશી વાર નહોતી. બીજા કોઈ એક ગામના આયર સાથે એ ભાઈઓએ એને નાતરે દીધી એને તેડવા નવે સાસરીએથી મહે માનો આવ્યા. ઘૂઘરિયાળી વેલડીમા બેસીને આયર જુવાનડી પાછી કંકુને ચાંદલે નવે ઘેર જવા નીકળી.

સાંજનુ ટાણું થયુ વેલડી રસ્તામા દેવગામને પાદર ઊભી રહી તેડવા આવનાગામાંથી બે ચાર જુવાનો ગામમાં નાસ્તો લેવ

નીકળી પડ્યા. પણ ચોરા આગળ તે ગને ભવાઈ રમાતી હતી.
જુવાનો ભવાઈ જોવામાં નાસ્તાની વાત ભૂલી ગયા અને ઘણો
સમય ચાલ્યો ગયો.

અંતે અકળાઈ આયર જુવાનડીએ વેલડીના માફામાંથી બહાર
ડોકીઉં કર્યું. નજર ઠરે ત્યાં સામે એ કોણ ઊભેલો ?

એક તાજો પાળીઓ: રુધિર જેવા તાજા સિંદૂરમાં રંગાયેલો.
અબોલ પથ્થરનો એક પાળીઓ

કંકુના ચાંદલાવાળી જોબનવંતીને સાંભર્યું; એ પહેલી વારનું
પરણેતર; માયરામાં બેઠેલો વિશાળ છાતીવાળો એ જુવાન–જેની
તાજી ફૂટતી મૂછો એ જોબનવંતીએ પાંખાં પાંખાં પાનેતરમાંથી
નીરખેલી: એને સાંભરી આવી પહેલીવહેલી રાત અને બીજી એવી
ઘણીય અજવાળી રાત્રિઓ : એને સાંભર્યાં એ માઝમ રાતના પહોર
અને એકબીજાની ચિતા ઉપર ચડવાના અધરાતે આપેલા કોલ, અને
અંતે સાંભર્યું એ કાળજામાં ખૂતેલું દાતરડું.

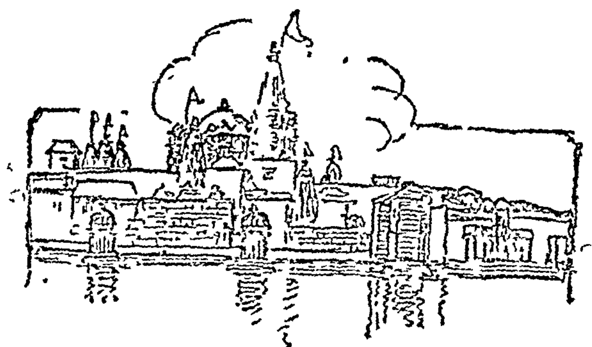
આશાભેર નવે સાસરીએ જનારી આયરાણીના મોંમાથી એક
ઊંડો નિસાસો નીકળી ગયો.

પાદરમાં એ ટાણે ગામના છોકરા 'સાતતાળી' રમતા હતા
અને ગાડાખેડુને પૂછગાછ કરતા હતા કે 'વેલ્યમાં કોણ છે ?'
એમાંથી એક ચારણનો છોકરો સંતાઈને ઝાડની ઓથે ઊભેલો.
ચકોર છોકરો જાણી ગયો હતો કે આ તો નાગ આયરની જ
બાયડી, આજ નાતરે જવા નીકળી છે. છોકરે અજવાળી રાતને પહેલે
પહોર આ દેખાવ જોયો; પાળીઆની સામે મીટ માંડી રહેલી આયર
નારીને જોઈ. ચોપાસની અખંડ શાંતિમાં નીકળી પડેલો એ નિસાસો
સાંભળ્યો; તક જોઈને છોકરાએ દુહાનાં બે ચરણો જોડી કાઢ્યાં
અને સરવે સાદે લલકારી દીધા :

નાગ ! નિહાળી જોગ, ચોળાં મન પાંગરીએ નહિ,
કાક પડ્યાં નહિ કોય. (આ તો) ધંધે લાગ્યાં ધમળાઉત !

[હે નાગ ! જગ ઉપર નિહાળીને જો ? ગમે તની ઉપર પ્રેમ પાંગરીઓ નહિ ને જેના ઉપર પ્રેમ પાંગર્યો તે તો તારી ચિતા ઉપર ચડીને બળી મરવા ન આવી એટલું જ નહિ પણ હે ધમળના પુત્ર ! એ તો પોતાને ધંધે વળગી ગઈ—બીજે નાતરું કરીને ચાલી.]

બાઈએ આ દુહો સાંભળ્યો, અક્ષરે અક્ષર સાંભળ્યો. સમજી ગઈ બાકી હતું તે બધું યાદ આવ્યું. વેલ્યમાંથી નીચે ઊતરીને પાળીઆ પાસે જઈ બેઠી. પોતાનાં નવા સગાને આખી કથની રડતાં રડતાં કહી સંભળાવી, ને પ્રીતમના પાળીઆની સમક્ષ ચિતા ખડકાવી. એ જ શણગાર સોતી ને કપાળમાં એ મંગળ ચાંદલા સોતી આયગણી ચિતા ઉપર ચડી ગઈ.

૧૧. આનું નામ તે ધણી*

દિવાળીના નવા દિવસો હતા : વરોદ ગામની ખળાવાડમાં ળાં મસળી ઉપણીને તૈયાર થાતાં હતાં. જગા પટેલની વહુ-દીક-ઓ દાણા વાવલતી નવાં લૂગડાં અને ઘગણાના મનોરથમાં હાલતી હતી. ટાઢા ટાઢા વાવડા વાતા હતા તેમાં મોતી જેવા દાણા ાં માથે વરસતા હતા અને વાવલનારીઓની ચૂંદડીઓના છેડા રૂકતા હતા

શિયાળાની તડકીમા ચળકતો, રૂડી ફાટે તેવો બાજરો ખળામાં ડ્યો છે. જગો પટેલ પોતાના બાજરાના ગંજ સામે મીટ માંડીને જોઈ રહ્યા છે. લીલવણી બાજરો એની નજરમા સામતો નથી. ભાતને પહોર એને પાપનો મનસૂબો ઊપડ્યો છે.

એ વિચાર કરે છે કે 'ઓહોહો! મહેનત કરી કરીને તૂટી યા મારા ભાઈયું : આ બાજરો પાક્યો અમારે પરસેવે : અને વે દાલા મફતના દરબાર પોતાનો રાજભાગ લઈ જશે!'

---

* આવો જ બનાવ ગોંડલ દરબાર સા ડુસાજી વિષે બન્યો હોવાનું ાય છે.

[illegible]

[illegible] પોતાના ભાઈ તથા [illegible] જેમ [illegible] નથી, તેમ જગા પટેલ પણ [illegible] ભાઈ, અને [illegible] ગાડું હાંકતો હતા. પોતે ગાડાની આગળ ચાલતા હતા, અને તેમના ભાઈ ગાડાની પાછળ ચાલતા હતા.

ગામના પાદર [illegible] આવતા [illegible] ઉપરાંત ભારને લીધે ગાડાની ધરી [illegible]માંથી નીકળી ગઈ, અને ગાડાનું પૈડું ચાલતું અટકી પડ્યું. જગો પટેલ મૂંઝાણા. બન્ને જણાએ મળી મહેનત તો કરી. પણ ગાડું ઊભું થયું નહિ. [illegible] ચોરી એટલે કોઈને મદદે બોલાવવા જાય તો છતરાયું થઈ જાય, તેમ પાછળ ખળુ પણ છેટું ગયું એટલે ગાડું પાછું ખાલી પણ કરી શકાય નહિ. આમ જગા પટેલને સાપે છછુંદર ગળ્યા જેવું થયું. સવાર પડશે-અજવાળું થશે-તો ફજેતો થશે, એવી બીકમા હાફળાફાફળા થાતા જગો પટેલ કોઈ વટેમાર્ગુની વાટ જોવા મંડ્યા. એવામા ઈશ્વરને કરવું, તે એના જ દરબાર—જેની ચોરી હતી તે ગજાભાઈ ગોહિલ જ પરોઢિયામા પોતાના હમેશના નિયમ પ્રમાણે જંગલ જવા સારુ હાથમાં પાણીનો કળશીઓ લઈ નીકળ્યા. ટાઢ પડતી હતી એટલે દરબારે મોઢે બોકાનું બાંધેલું હતું. એટલે ફક્ત દરબારની આંખો જ બહાર તગતગતી હતી.

જેવા દરબાર જગા પટેલના ગાડા પાસેથી નીકળ્યા, તેવા જ જગા પટેલે, ગરજવાનને અક્કલ ન હોય એ હિસાબે, દરબારને કોઈ

વટેમાર્ગુ ધાર્યા અને મનમાં વિચાર્યું કે આ આદમી અજાણ્યો હોવાથી ગામનાને ખબર નહિ પડે કે હું બાજરો છાનોમાનો લઈ જાઉં છું; એવું ધારીને પોતે ઉતાવળા ઉતાવળા બોલ્યા કે 'એ જુવાન ! જરાક આ ગાડું સમુ કરાવતો જાને.'

અંધારું, ગભરામણ અને દરબારે મોઢે બોકાનું બાંધેલ એટલે જગા પટેલે તો દરબારને ન ઓળખ્યા; પણ દરબારે જગા પટેલને ઓળખી લીધા. દરબાર સમજી ગયા કે 'મારા રાજભાગનો બાજરો આપવો પડે એ ચોરીએ પટેલ છાનુમાનું ગાડું ભરી લઈ જાય છે.' પરંતુ દરબારે વિચાર કર્યો કે હુ ઓળખાઈ જઈશ તો જગા પટેલ જેવો માણસ ભોઠો પડશે-શરમાશે માટે પટેલ પોતાને ન ઓળખે એવી રીતે નીચું જોઈ ગાડાને ટેકનો ટેકો દઈ પૈડું ઊંચું કરાવ્યું. એટલે પટેલ ધરી નાખી ગાડું ચાલતુ કરી રાજી થતા ઘર ભણી હાંકી ગયા.

'હશે ! હોય ! બિચારા રાતદિવસ ટાઢતડકા વેઠી મહેનત કરીને કમાય અને સારો દાણો ભાળીને એનું મન કદીક બગડે તો ય શું થઈ ગયું ! એ પણ આપણી વસ્તી છે ને !' આમ વિચારતા વિચારતા દરબાર ચાલ્યા ગયા.

આ વાત બન્યાને આશરે છએક માસ થયા હશે. દરબારના દરિયાવ દિલમાં ઉપરની વાતનું ઓસાણ પણ નથી એવે સમયે દરબારમાં મહેમાનો આવેલા. હવાલદાર મહેમાનો સારુ ખાટલા ગોદડાં લેવા જગા પટેલને ત્યાં ગયો. પટેલે હા ના કરવાથી હવાલદારે જગા પટેલને કાંઈ કડવું વચન કીધું, એટલે પટેલને રીસ ચડી. પોતે બોલ્યા કે 'મારે આવા દરબારના ગામમાં રહેવું જ નથી.'

હવાલદારે પણ તોછડાઈથી કીધું કે 'ત્યારે શીદને પડ્યો છો ? તને ક્યાય બીજે મળતું નથી ? હાલ્યો જાને !'

એટલે જગા પટેલને પગથી માથા સુધી ઝાળ લાગી ગઈ. દુભાઈને રાતે ગાડામાં ઉચાળા ભર્યા. દરબારને આ વાતની કશી ખબર પણ

ઘોડે ચઢીને રાજા ચાલ્યા જાય; ખેતરે ખેતરે જોતા જાય. મોરલા ટૌકે છે, પશુડાં ચરે છે, નદીઓ ખળખળ વહે છે, અને ખેડૂતો ગાતા ગાતા દાણા વાવે છે. સહુને સાંતીડે બબ્બે બળદો: બળદો પણ કેવા? ધીંગા ને ધક્ડીઆ.

પણ એક ઠેકાણે રાજાજીએ ઘોડો રોક્યો. જોઈ જોઈને એનું દિલ દુભાયું. કળીએ કળીએ એનો જીવ કપાયો.

એક માણસ હળ હાંકે છે. પણ હળને બેય બળદ નથી જોતર્યા; એક બાજુ જોતરેલ છે એક બળદ, ને બીજી બાજુ જોતરેલ છે એક બાયડી!

માણસ હળ હાંકતો જાય છે. બળદનેય લાકડી મારતો જાય છે. બાયડીને ય લાકડી મારતો જાય છે. બાયડીના બરડામાં લાકડીઓની લોળ્યો ઊઠી આવી છે. બાઈ તો બિચારી રોતી રોતી હળ ખેંચે છે. ઊભી રહે તો માર ખાય છે.

રાજા દેપાળદે એની પાસે ગયા. જઈને કહ્યું· 'અરે ભાઈ! હળ તો ઊભું રાખ.'

'ઊભું તો નહિ જ રાખું, મારે વાવણી મોડી થાય તો ઊગે શું તારું કપાળ? વાવણી ને ઘી તાવણી? મડું ઢાંકીને ય વાવણી કરવી પડે, ઠાકોર!'

એટલું બોલીને ખેડૂતે તો હળ હાંકયે રાખ્યું. એક લાકડી બળદને મારી અને એક લાકડી બાઈને મારી.

રાજાજી હળની સાથે સાથે ચાલ્યા. ખેડૂતને ફરી વિનવ્યો; 'અરેરે ભાઈ! આવો નિર્દય? બાયડીને હળમા જોડી?'

'તારે તેની શી પંચાત? બાયડી તો મારી છે ને? ધરાર જોડીશ, ધરાર મારીશ.'

‘અરે ભાઈ! શીદ જોડી છે? કારણ તો કહે?’

‘મારો એક ઢાંઢો મરી ગયો છે, હું તો છું ગરીબ ચારણ. ઢાંઢા લેવા પૈસા ન મળે. વાવણી ટાણે કોઈ માગ્યો ન આપે. વાવું નહિ તો આખું વરસ ખાઉં શું? બાયડી છોકરાંને ખવરાવું શું? એટલા માટે આને જોડી છે!’

‘સાચી વાત! ભાઈ, સાચેસાચી વાત! લે હું તને બળદ લાવી આપું પણ બાયડીને તું છોડી નાખ. મારાથી એ નથી જોવાતું.’

‘પે'લાં બળદ મંગાવી આપ, પછી હું એને છોડીશ, તે પહેલાં નહિ છોડું, હળને ઊભું તો નહિ જ રાખું. આ તો વાવણી છે, ખબર છે?’

રાજાએ નોકર દોડાવ્યો. ‘જા ભાઈ સામા ખેતરોમાં; મોં-માગ્યાં મૂલ દેજે. બળદ લઈને ઘડીકમાં આવજે.’

તો ય ખેડૂત તો હાંકી જ રહ્યો છે. બાઈ હળ ખેંચી શકતી નથી એની આંખોમાંથી આંસુ ઝરે છે.

રાજા બોલ્યા: ‘હે ભાઈ! હવે તો છોડ. આટલી વાર તો ભો રહે’

ખેડુ બોલ્યો: ‘આજ તો ઊભા કેમ રહેવાય? વાવણીનો દિવસ; ઘડીકના ખોટીપામાં આખા વરસના દાણા ઓછા થઈ જાય!’

રાજાજી દુભાઈ ગયા: ‘તું પુરુષ થઈને આટલો બધો નિર્દય? તું તો માનવી કે રાક્ષસ?’

ખેડૂતની જીભ તો કુહાડા જેવી! તેમાં ય પાછો ચારણ ખેડૂત! બોલે ત્યારે તો જાણે લુહારની કોડનાં ફૂલડાં ઝરે!

એવું જ બોલ્યો ‘તું બહુ દયાળુ હો તો ચાલ જૂતી જાને! તને જોડું ને બાયડીને છોડું. ઠાલો ખોટી દયા ખાવા શા સારુ આવ્યો છે?’

'બરાબર ! બરાબર !' કહીને રાજા દેપાળદે ઘોડા ઉપરથી ઊતર્યા ને પોતે હળ ખેંચવા તૈયાર થઈ ગયા; કહ્યું, 'લે, છોડ બાઈને અને જોડી દે મને.'

બાઈ છૂટી. એને બદલે રાજાજી જૂતાણા. માણસો જોઈ રહ્યા.

ચારણ તો અણસમજુ હતો. રાજાને બળદ બનાવીને એ હળ હાંકવા લાગ્યો. મારતો મારતો હાંક્યે જાય છે.

ખેતરને એક છેડેથી બીજે છેડે રાજાએ હળ ખેંચ્યું. એ ઉથલ પૂરો થયો ત્યાં બળદ લઈને નોકર આવી પહોંચ્યો.

રાજા છૂટા થયા. ચારણને બળદ આપ્યો.

ચારણીની આંખોમાંથી તો દડ દડ હેતનાં આંસુડાં દડ્યાં; તો રાજાનાં વારણાં લેવા લાગી

'ખમ્મા મારા વીર ! ખમ્મા મારા બાપ ! ક્રોડ દિવાળી તારાં રાજપાટ તપજો !'

દેપાળદે રાજા ભારે હૈયે ચાલ્યા ગયા.

૨

ચોમાસું પૂરું થયું. દિવાળી ઢૂંકડી આવી ખેતરમાં ઊંચા ઊંચા છોડવા ઊગ્યા છે. ઊંટ ઓરાઈ જાય તેટલા બધા ઊંચા ! દરેક છોડની ઉપર અકેકું ડૂંડું પણ કેવડું મોટું ? વેંત વેંત જેવડું ! ડૂંડામાં ભરચક દાણા ! ધોળી ધોળી જુવાર અને લીલા લીલા બાજરા !

જોઈ જોઈને ચારણ આનંદ પામ્યો.

પણ આખા ખેતરની અંદર એક ઠેકાણે આમ કેમ ? ખેતરને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધીની હારમાં એકે ય છોડને ડૂંડાં નીધલેલાં જ ન મળે ! આ શું કૌતૂક !

ચારણને સાંભર્યું. 'હા હા ! તે દી હું વાવણી કરતો હતો ને ઓલ્યો દોઢડાહ્યો રાજા આવ્યો હતો. એ મારી બાયડીને બદલે

હળે જૂત્યો'તો. આ તો એણે હળ ખેંચેલું તે જ જગ્યા. કોણ જાણે કેવો ય પાપીઓ રાજા! એનાં પગલાં પડ્યાં એટલી ભોંમા મારે કાંઈ ન પાક્યું. વાવેલા દાણા ય ફોગટ ગયા!'

ખીજાઈ ને ચારણ ઘેર ગયો. જઈને બાયડીને વાત કરી· 'જા જઈને જોઈ આવ ખેતરમાં. એ પાપીઆના પગ પડ્યા તેટલી ભોંયમાં મારું અનાજે ય ન ઊગ્યું!'

બાઈ કહે, 'અરે ચારણ! હોય નહિ. એ તો હતા રામરાજા. સાચે જ તું જોતાં ભૂલ્યો.'

'ત્યારે તું જઈને જોઈ આવ. ફરી મળે તો હું એને ટીપી જ નાખું. એણે મારા દાણા ખોવરાવ્યા. કેવા મેલા પેટનો માનવી! મળે તો એને મારી જ નાખું.'

દોડતી દોડતી ચારણી ખેતરે ગઈ. પેટમાં તો થડક થડક થાય છે. સૂરજ સામે હાથ જોડે છે, સ્તુતિ કરે છે. 'હે સૂરજ, તમે તપો છો, તમારાં સત તપે છે; તોય સતિયાનાં સત શીદ ખોટા થાય છે? મારા રાજાના સતની રક્ષા કરજો, બાપ!'

જુએ ત્યાં તો સાચેસાચ એક ઉથલ જેટલા છોડવાનાં ડૂંડાં નીંઘલ્યાં જ નહોતાં. ને બીજાં બધાં છોડવાં તો ડૂંડે ભાંગી પડે છે!

આ શું કૌતુક?

પણ એ ગાંડા ચારણની ચારણી તો ચતુર સુજાણ હતી.

ચારણી હળવે હળવે એ હાર્યના એક છોડવા પાસે ગઈ. હળવે હળવે છોડવો નમાવ્યો. હળવેક ડૂંડું હાથમાં લીધું. હળવે ડૂંડા ઉપરથી લીલું પડ ખસેડ્યું.

આહાહાહા! આ શું? દાણા નહિ, પણ સાચાં મોતીડાં!

ડૂંડે ડૂંડે મોતીડાં: ચકમકતાં રૂપાળાં: રાતાં, પીળાં અને આસમાની મોતીડાં. મોતી! મોતી! મોતી!

જાણ્યું હોત જરાક, નવલખ મોતી નીપજે,
(તો) વવરાવત ચાર પહોર, દિ આખો દેવાંગી!

'હે દેવાંગી ગાય! જો મેં પહેલેથી જ એમ જાણ્યું હોત, કે તું ચાંદનો અવતાર છે, જો મને પહેલેથી જ ખબર પડી હોત કે તારે પગલે પગલે તો નવલખા મોતી નીપજે છે, તો તો હું તને તે દિવસ હળમાંથી છોડત શા માટે! આખો દિવસ તારી પાસે જ હળ ખેંચાવત ને! આખો દિવસ વાવ્યા કરત તો મારું આખું ખેતર મોતી મોતી થઈ પડત!'

ગામનાં તો કાંઈ સમજ્યા જ નહિ 'અરે ભાઈ! તું આ શું બોલે છે?'

ચારણે બધી વાત કરી.

રાજાજી હસી પડ્યાઃ 'અરે ભાઈ! મોતી કાંઈ મારે પુણ્યે નથી ઊગ્યાં. એ તો તારી સ્ત્રીને પુણ્યે ઊગ્યાં છે, એને તેં સંતાપી હતી એમાંથી એ છૂટી, એનો જીવ રાજી થયો, એણે તને આશિષ આપી, તેથી આ મોતી પાક્યાં.'

ચારણ રડી પડ્યો; 'હે દેવરાજા! મારી ચારણીને હું હવે કદીયે નહિ સતાપું.'

ચારણ ચાલવા માંડ્યો. રાજાજીએ એને ઊભો રાખ્યોઃ 'ભાઈ! આ મોતી તારાં છે. તારા ખેતરમાં પાક્યા છે. તું જ લઈ જા!'

'બાપા! તમારાં પુણ્યનાં મોતી! તમે જ રાખો.'

'ના ભાઈ! તારી સ્ત્રીનાં પુણ્યનાં મોતી એને પહેરાવજે. લે હું સતીની પ્રસાદી લઈ લઉં છું.'

રાજાજીએ એ ઢગલીમાંથી એક મોતી લીધું, લઈને માથા પર ચડાવ્યું, પછી પરોવીને ડોકમાં પહેર્યું.

ચારણ મોતી લઈને ચાલ્યો ગયો. ઘેર જઈને ચારણીના પગમાં પડ્યો. કહ્યું, 'ચારણી, મેં તને ઘણી સંતાપી છે. હવે નહિ સંતાપું હો!'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] છે!'

એ [illegible] [illegible] હતી, અને એની [illegible] ગોહિલોના [illegible] [illegible] ગામનો રજપૂત હતો. [illegible] ગામના તમામ રજપૂતો [illegible] હતા. [illegible] રજપૂતોને આ એકનો એક [illegible] છાતીમાં શૂળની માફક ખટકતો; પણ [illegible] એ માનીતો [illegible] હતો. એની રિદ્ધિસિદ્ધિ સહુને સાલતાં, એનું સંસારસુખ પણ શત્રુઓથી [illegible] નહિ. પનિહારીઓ આપસ આપસમાં વાતો કરતી કે 'એની

ગુણિયલ અને એવી રૂપવતી રંભા ઈશ્વર કોને કયા પુણ્યના બદ-
લામાં આપતો હશે તેની તો કંઈ ખબર જ નથી પડતી, બાઈ!'

એક દિવસ વજ્જરનાં વહુ ભેંસ દોવા બેઠાં છે એની જોરાવર આંગળીઓની અંદર ભેંસનાં ધીંગાં આંચળ રમી રહ્યાં છે, ઘૂમટો તાણ્યો છે, કારણ, સામે જ એના સસરા અને દાયરામાં બીજાં માણસો પણ બેઠેલાં છે. તેવામાં સામે એક કાળોતરો સાપ ચાલ્યો આવતો દીઠો. સાપ છેક લગોલગ આવી પહોંચ્યો, પાસે કોઈ માણસ નહોતું. ચીસ પાડે તો રજપૂતાણીની હાંસી થાય; ચાલી જાય તો સાપ એ હાથણી જેવી ભેંસને ફટકાવે, અને ચુપચાપ બેસી રહે તો પોતે એ કાળનો ભક્ષ બને!

વિચાર કરવામાં એટલો વખત ગયો ત્યાં તો સાપ લગોલગ આવી પહોંચ્યો. પણ ક્ષત્રિયાણી ન થડકી. એને સૂઝી આવ્યું. પગ પાસે સાપ આવ્યો એટલે એની ફેણ બરાબર પોતાના પગ નીચે અનોધા જોરથી દબાવી દીધી. સાપનું બાકીનું શરીર બાઈના પગને વીંટળાઈ ગયું. ચૂપચાપ શાંતિથી બાઈએ દોવાનું કામ પૂરું કર્યું. દરમ્યાન એના પગ હેઠે સાપની જીવનલીલા પણ પૂરી થઈ હતી. ઊઠીને મરેલા સાપની પૂંછડી ઝાલી પછવાડેના વાડામાં ઘા કરી, એ મોણીદક ચૂડાવાળી રજપૂતાણી દૂધના બોઘરા સોતી ઓરડામાં ચાલી ગઈ. સામે બેઠેલો બુઢ્ઢો સસરો આ બધો તમાશો એકી નજરે નિહાળી રહ્યો હતો.

સાંજ પડી; દીકરો દરબારમાંથી ઘેર આવ્યો. બાપે દીકરાને પોતાની પાસે બોલાવીને એકાંતમાં પૂછ્યું: 'વજા, હું કહું એમ કરીશ!'

બાપ ઉપર આસ્થા રાખનાર વજો બોલ્યો: 'ફરમાવો એટલી જ વાર.'

'ત્યારે તારી સ્ત્રીનો આ જ ઘડીએ ત્યાગ કર.'

વજાના હૈયામાં ધરતીકંપ ફાટી ગયો. એની આંખમાં અંધારાં આવ્યાં. એનાથી બોલાઈ ગયું : 'કોનો ?'

'તારી ઠકરાણીનો.' એનો એ જ કઠોર જવાબ વધુ સ્પષ્ટ સૂરે કાને અથડાયો.

વજાના મગજમાં એક જ વિચાર ભમી રહ્યો હતો કે 'બાપુ વિના-કારણે કદી આવું ન ફરમાવે, નક્કી કાંઈક બન્યુ છે.'

પોતાની સ્ત્રીના ઓરડા તરફ વળ્યો. આજ મોતના મોંમાંથી બચેલી બાઈ, રોજથી સવાયા શણગાર સજીને આતુર હૈયે વાટ જોતી બેઠી હતી કે ક્યારે એ આવે ને હું પિયુજીને મારા પરાક્રમની વાત કરું !

એ આવ્યો. હસીને જ્યાં ઠકરાણી બોલવા જાય છે, ત્યાં તો ધણીએ હુકમ સંભળાવ્યો કે 'તને અટાણથી રજા છે.'

રજપૂતાણીએ પલકવારમાં જોઈ લીધું કે એ મશ્કરી નહોતી. એણે માત્ર એટલું જ સામું પૂછ્યું કે 'મારો વાંક શો ?'

'એ તો બાપુ જાણે.'

'બાપુની આ આજ્ઞા છે ?'

'હા, બાપુની.'

એ ને એ વસ્ત્રે ઘૂમટો તાણીને રજપૂતાણી સસરાજી પાસે ગઈ. પાલવ પાથરીને પૂછ્યું. 'બાપુ, મારો કાંઈ વાંક, ગુનો ?'

'બેટા !' સસરાએ જવાબ દીધો : 'તમારો કાંઈ વાંકગુનો નથી થયો પણ તમારે અને અમારે માગણું નહિ એટલે આમ બન્યું છે. ... ાંઈ ઉપાય નથી.'

ાસરાના મનમાં તો એક જ વાત હતી કે સર્પને પગ નીચે ી આવી બળુકી સ્ત્રી કોઈક દી એના ધણીનો પ્રાણ લેશે !

એ જ વખતે વેલડું જોડાયું; રજપૂતાણી ધણીનું મોં પણ જોવા ન પામી. વેલડું એના પિયરને માર્ગે ચાલી નીકળ્યું.

૨

'રજપૂતો, મારી દીકરીને હવે સુખ નથી જોતું. એને તો હું હવે મરેલી જ માનું છું, પણ મારે વેર લેવું છે. મારી નિષ્કલંક કન્યાને કાઢી મૂકી, એનો બદલો લેવો છે. એના શત્રુ રણા રજપૂતના ઘરની હેલ ઉપાડીને મારી દીકરી પાણી ભરે એ જ મારે એને બતાવવું છે.'

'પણ ભાઈ, કાઢી મૂકવાનું કારણ સમજ્યા વિના અમારાથી એને ઘરમાં ન ઘલાય.'

'કારણ કોઈએ નથી કહ્યું. અરેરે, રણા ભાઈઓ! વેર લેવાનો આવો જોગ ફરી નહિ મળે હો! કોઈક તો રજપૂત બચ્ચો નીકળો!'

'ઓલ્યો કોઢીઓ બાયડી વિનાનો છે. એના ઘરમાં બેસજો તારી દીકરી!'

'મડદાના ઘરમાં પણ બેસશે.'

ઉપર પ્રમાણેની વાત એ બાઈના બાપ અને રણા રજપૂતોના ડાયરા વચ્ચે થઈ ગઈ. એક કોઢીઆ રણાના ઘરમાં રજપૂતાણી બેસી ગઈ. વજા ડાભીને એ ખબર પડી. રણાઓ મૂછે તાવ દઈને બજારમાં ચાલવા લાગ્યા. વેર લેવાનો આથી વધુ સારો રસ્તો બીજો કયો હોય!

વજાને ક્યાંય ઝંપ વળતો નથી. ઘરની લખમી ગઈ તે દિવસથી એના બધા આનંદો મરી ગયા હતા. એક દિવસ પોતાનો વછેરો સજ્જ કરાવીને પોતે એકલો સેલગાહે નીકળી પડ્યો. વછેરો ઝાલ્યો રહ્યો નહિ, બહુ દૂર નીકળી ગયો. બપોરને વખતે વજાથી પાછ

વળાયું. તરસથી એનું ગળું સુકાતું હતું. દોડતે ઘોડે એ ગામની બહાર પાણી ભરવાના કૂવા પાસે પહોંચ્યો. કૂવા ઉપર એક બાઈ પાણી ભરતી હતી. વજે વિના ઓળખ્યે કહ્યું:

'બાઈ, જરા પાણી પાજો.'

'ઠાકોર, હવે પાણી દેવા જેવું નથી રહ્યું, ડોળાઈ ગયું છે.'

વજાએ એને ઓળખી. એ તો એ જ. આટલો બધો ફેરફાર! આ દશા! મનમાં ઘણી ઘણી યાદીઓ આવવા લાગી, પરંતુ એ તો હવે પરસ્ત્રી! એની સાથે વાત પણ ન થાય. એણે ઘોડો હાંક્યો.

'ઠાકોર, જરા ઊભા રહેશો?'

'શું? બોલો જલદી!'

'તમે મને શા માટે કાઢી મૂકી? જાણો છો?'

'ના.'

'હું જાણું છું.'

'શું?'

'આહીં અંતરિયાળ ન કહેવાય. આજ રાતે મારે ઘેર આવશો? વિગતવાર કહીશ.'

'તારે ઘેર? હવે?'

'હા, એક વાર ફરી નહિ કહું.'

'ભલે, આવીશ, એક પહોર વીત્યે.'

ગમે તે થયું, પણ એ વાત રાજા મેરકજીને કાને પહોંચી કે 'વજો દુરાચારી છે, રોજ રાત્રિએ પારકે ઘેર જાય છે.'

તે રાત્રિએ વજાએ દરબારની સાથે વાળુ કર્યું. પહોર

ત્યે વજાએ રજા લીધી. રાજા સેજકજી પણ અંધારપછેડો ઓઢીને છાના ચાલી નીકળ્યા.

વજાએ ભેરી બદલી. દરબાર પણ પાછળ ચાલ્યા. વજો એ ડીઆના ઘરમાં દાખલ થયો. દરબાર ખુલ્લી તરવાર અંધાર—છેડામાં છુપાવીને ખડકી પાસે ઊભા રહ્યા.

વીતી ગયેલા દિવસોના એના એ શણગાર સજીને રજપૂતાણી ઊભી છે. અતિથિ આવ્યા; પલંગ પર બેસાડ્યા; પછી પોતે પેલા સર્પને મારી નાખ્યાની વાત કહી સંભળાવી.

‘જે થયું તે.’ વજે જવાબ દીધો એના હૈયામાંથી નિસાસો નીકળી ગયો.

‘હવે આજ રાત તો જમાડ્યા વિના ન જવા દઉં.’

‘શું બોલે છે? જો તો ખરી, તારો ધણી આ ઓરડામાં સૂતો સૂતો સાંભળે છે.’

‘એ મારો ધણી?’ એમ બોલતી રજપૂતાણી ઓરડામાં ગઈ. ખીંતી પર તલવાર લટકતી હતી તે ખેંચી, સૂતેલા એ કોઢીઆ ધણીને એક ઝાટકા ભેગો તો પૂરો કરી નાખ્યો. લોહીમાં તરબોળ એ તલવાર લઈને લોહી નીતરતે હાથે પ્રચંડ ભૈરવી સમી એ બહાર આવીને બોલી: ‘બસ, હવે કાંઈ વહેમ છે?’

વજો થરથરી ઊઠ્યો. એ સમજી ગયો કે હું જો આનાકાની કરીશ તો મારા પણ એ જ હાલ બનવાના અને ચીસ પાડીશ તો મારી આબરૂ હણાવાની. એણે કહ્યું કે ‘સારું, પણ તારે અંગે ખૂન લોહી ભીંડ્યું છે, નાહી લે. પછી આપણે સાથે જમીએ.’ રજપૂતાણી નાહવા બેઠી. એ લાગ જોઈને વજો ભાગ્યો. નાઈ ગે[illegible] ભાગતો જોયો. ‘વિશ્વાસઘાત કે!’ એમ બોલીને દોડી. પણ [illegible]

તો ડેલીની બહાર નીકળી પડ્યો. દરમ્યાન તો બાઈએ મોટા શોર-બકોર મચાવી મૂક્યો કે 'મારા ધણીને મારી નાખ્યો, મારી નાખ્યો, દોડો, દોડો.'

રણાઓ ચોમેરથી દોડ્યા આવ્યા. બાઈએ પોતાના ધણીના કટકા બતાવીને કહ્યું, કે, 'વજો મારી લાજ લૂંટવા આવેલો, એણે મારા ધણીને ગૂડ્યો. મેં ચીસ પાડી એટલે એ ભાગ્યો. જુઓ, આ પડી એની મોજડી.' સાચોસાચ વજો ઉતાવળમાં ઉઘાડે પગે જ છૂટી નીકળ્યો હતો.

રણાઓએ રડારોળ કરી મૂકી. 'બાપુ'ની પાસે રાવ પહોંચાડી. બાપુએ મોં મલકાવીને જવાબ દીધો કે 'હું જાણું છું વજો નિષ્કલંક છે.'

રણાઓએ કહ્યું કે 'હવે હદ થઈ, બાપ પોતે ઉપર રહીને આપણી લાજ લેવરાવે છે. આ કૃષ્ણનો ભક્ત દરબાર! હવે કાં તો સેજકજીનાં રાજ નહિ; ને કાં આપણે નહિ.'

પ્રપંચ રચીને રણાઓએ કનોજથી સેજકજીના ભાણેજ રાઠોડને કહેણ મોકલ્યું કે 'આવો ખેડગઢની ગાદી સોંપીએ.' રાઠોડ પોતાના બારસો સવારો સાથે સશસ્ત્ર ધરીને આવ્યો. મામાએ જાણ્યું કે ભાણેજ આનંદ કરવા આવે છે. મામાએ ઝાઝાં આદરમાન દીધાં.

રણાઓએ ગામ બહાર ભાણેજને માટે કસુંબા શિંગમણ કરાવ્યાં; દરબારને તેમ જ વજા ડાબીને આમંત્રણ આપ્યું. દરબારના યોદ્ધાઓને ખૂબ દારૂ પાયો; પછી ગોહિલના સૈનિકો તૂટી પડ્યા. રણાઓ સહાયે ચાલ્યા, ને ખેડગઢનો કબજો લીધો. વજો મરાયો. ફક્ત સેજકજી પોતાના પરિવારને લઈ એક રથમાં બેસી નાસી છૂટ્યા.

૩

રથ જોડીને સેજકજી સૌરાષ્ટ્રની અલબેલી ભૂમિ તરફ ચાલ્યા* આવે છે. શ્રીકૃષ્ણના એ સાચા ભક્તને દિલે શું ગયું ને શું રહ્યું તેની લગાર ઉદાસી નથી. પોતાના પ્રભુ મુરલીધરની મૂર્તિ× પોતાની સાથે જ છે, એ જ એને મન ચૌદ ભવનના રાજપાટ સમાન દીસે

---

* સેજકજીને ખેડગઢ છોડવું પડ્યું તેની એક જુદી જ એક કથા પ્રચલિત છે. તેનો સાર એ છે કે:

સેજકજીનાં લગ્ન ડાભી શાખાના સરદાર બળદેવનાં પુત્રી વેરે થયેલાં. ડાભીઓ ગોહિલની સાથે ઘણી પેઢીથી લગ્નસંબંધમાં જોડાતા આવતા હતા. શૂરવીર હતા. રાજ્ય તરફથી તેમને સારી જાગીરો મળી હતી.

આ ડાભી સરદારોના બળ વડે સેજકજીનું રાજ્ય સુરક્ષિત હતું. કોરુમંદના રાજા સીયોજી રાઠોડની નોકરીમાં જયચંદ પંગુનો એક પૌત્ર હતો. તેણે ઘણાં રાજ્યો છીનેલાં, પણ ડાભીઓને વશ કર્યા સિવાય ખેડગઢની એક તસુ જમીન પણ તેને ન મળી શકે. એણે પોતાના કુંવર આસ્થાજીને મૂળદેવ ડાભી પાસે મોકલ્યો. રાજ્યલોભી મૂળદેવ એ પરાયાની શીખવણીને વશ બની પોતાના જમાઈ સેજકજીનો વિનાશ કરવા ખેડગઢ ઉપડ્યો, પરંતુ એ પ્રપંચની ખબર પોતાની પુત્રીને, સેજકજીનાં પત્નીને, પડી ગઈ. એમણે જઈને સેજકજીને ચેતવ્યા. સેજકજી તૈયાર રહ્યા.

ડાભીઓ આવ્યા. પણ ખુલ્લી લડાઈ કરવામાં ન ફાવી શકાય તેથી ફંદો ગોઠવ્યો. આગ બહાર રાજાજીને ગોઠમાં નોતર્યા. અસલથી કહેલા સંકેત પ્રમાણે તમામ ડાભીઓ ડાબી બાજુ બેસી ગયા, અને ગોહિલો સામી બાજુ ગોઠવા પડી ગયા. ગોહિલોને ખૂબ દારૂ પાયો. પછી કતલ ચાલી. ડાભીઓ તારાજ થયા. પણ ત્યાં રાઠોડ પોતાના સૈન્યની સાથે આવી પહોંચ્યો. સેજકજીનું બળ તૂટી પડ્યું. આખરે સેજકજી નાઠા.

× એ જ મુરલીધરની મૂર્તિ અત્યારે વળાની નજીક પચ્છેગામ છે, અને ત્યાંના ગોહિલો હજુ એની ઉપાસના કરે છે.

ખબર મોકલ્યા. રા' દુર્લભેર શાહપુર પધાર્યા, ગોહિલોને ધન્યવાદ આપ્યા, એ શરી ક્ષત્રિયાણીને પણ ધન્યવાદના ખબર મોકલ્યા.

સેજકજીએ પોતાનાં દીકરી બાલમકુંવરીને એજ વખતે ખેંગારની સાથે પરણાવ્યાં. જૂનાગઢમાં ભર દરબાર વચ્ચે રા' કવાટે સેજકજીને બીજાં બાર ગામનો પટ્ટો કરી આપ્યો.

એ વખતે સેજકજીએ પોતાના નામ પરથી સેજકપુર નામનું ગામ બાંધ્યુ ×

× આ આખી વાતને સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝાએ બહોળાં પ્રમાણો વડે પોતાના 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ'માં સેજકજી પૂરતી તો બિનપાયાદાર જ ઠરાવી છે. પોતે લખે છે : 'ઈ. સ. ૧૧૪૫માં તો એનો પુત્ર મૂલક સૌરાષ્ટ્ર (સોરઠ)નો નાયક હતો. સેજકે જૂનાગઢના રાજા મહીપાલની સેવામાં રહીને તે જાગીર નથી મેળવી, પણ સોલંકી રાજા (સિદ્ધરાજ જયસિંહ)ના અંગરક્ષક બનીને સોરઠની જાગીર મેળવી હતી. સંભવ છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે જ્યારે જૂનાગઢના ચૂડાસમા (જાદવ) રાજા ખેંગાર પર ચડાઈ કરી એને કેદ કર્યો અને સોરઠને પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધું, ત્યારે સેજક પોતાનો વિશ્વાસપાત્ર અંગરક્ષક હોવાથી એને સોરઠનો સૂબો બનાવ્યો હોય વિ. સ. ૧૨૦૧ (ઈ. સ. ૧૧૪૫મા)માં સેજકનો પુત્ર મૂલક સોરઠનો નાયક હતો. સેજકના પુત્રોનાં નામ રાણોજી, શાહજી, વગેરે પણ કલ્પિત જ છે કેમકે એના પુત્ર મૂલકના વિ. સ. ૧૨૦૨ (ઇ. સ ૧૧૪૫)ના માંગરોળની સોઢલી વાવના શિલાલેખમાં એ નામ નથી, પણ મૂલક અને સોમરાજ છે. (राजपूतानेका इतिहास: ખંડ બીજો : પાનું ૪૩૨.)

આ વાર્તાનો પદ્યભાગ કવિશ્રી પીંગળસી પાતાભાઈ કૃત, 'ભાવ ભૂષણ' કાવ્યમાંથી લીધેલ છે.

[illegible]

[illegible]

રાણજી [illegible] હતા [illegible] એને [illegible] હતો. [illegible] જઈ બેસતા [illegible] 'ઝરોખા' [illegible] એ ઝરોખાના [illegible] નિયમ હતા કે કદી મુસલમાનનું મોં ન જોવું.

એક દિવસ જૂનાગઢના દાતારની જાત્રા કરીને એક મેમણ ડોશી અને એનો દીકરો પાછા અમદાવાદ જતાં હતાં. રસ્તામાં [illegible] રાણપુર રાત રહ્યાં.

સવાર પડ્યું. રાજા પૂજા કરતા હતા તે વખતે નદીના [illegible] પટમાં એ ડોશીના બેટાની બાંગ સંભળાઈ. [illegible] રાજાજીને સમજાયું કે આ યવનના અવાજથી પૂજા ભ્રષ્ટ બની ! રાજાને કુમતિ સૂઝી એ બાળકનો એણે શિરચ્છેદ કરાવ્યો !

દીકરા વિનાની માતાએ અમદાવાદ જઈને ગોધાર આંસુએ મહમદશાહ બેગડા પાસે વાત કરી. મહમદશાહે પોતાની ફોજ રાણપુરનો નાશ કરવા મોકલી દીધી. રાણપુર સમાચાર પહોંચ્યા કે સેના ચાલી આવે છે. પરંતુ રાજાને કોણ કહેવા જાય ! દુર્મતિયો રાજા તો રણવાસમાં અહોરાત ગુલતાન કરે છે. બહારની દુનિયામાં ડોકિયું પણ કરતો નથી. સહુને બીક લાગે છે કે કહેવા જનાર જીવતો પાછો નહિ નીકળે.

પછી તો એક ચારણે હિંમત કરી. અંદર જવાનો રસ્તો તો બંધ હતો. એટલે નદીની અંદર બરાબર ગોખની સામે ઊભા રહીને ચારણે અવાજ કર્યો કે, એ બાપ રાણા !

રાણા ! રમતું મેલ્ય, કનાડે મડીઆં કટક,
ક્ષત્રિ ! ચોપડ એલ, ગોહિલ કાં લાગો ગળો ?

[હે રાણા ! હવે તો રમત છોડ. શત્રુનું સૈન્ય તારે સીમાડે કનાડ ગામ સુધી આવી પહોંચ્યું. હે ક્ષત્રિ ! ચોપાટની રમત શું તને એટલી બધી મીઠી લાગી ગઈ, કે હજુ નથી ચેતતો ?]

ચારણના શબ્દો કાને પડતાં તો ચોપાટના પાસા ફગાવીને રાણો ઊભો થયો. રાણીઓને ભલામણ દીધી કે 'જુઓ, જ્યાં સુધી મારા વાવટાને તમે રણભૂમિ પર ઊડતો જુઓ ત્યાં સુધી જાણજો કે હું જીવતો છું. પણ જ્યારે વાવટો ન દેખાય ત્યારે સમજજો કે મારો દેહ પડી ગયો.'

રાણીઓએ ઉત્તર દીધો: 'ભલે રાજન. જોજો હો, એ વાવટો પડ્યા પછી અમે ચોગઠામાંથી કોઈ જીવતી નહિ નીકળીએ.'

રાણજી સૈન્ય લઈને સામો ચડ્યો. રાણપુરથી પણ ચાર ગાઉ આઘે મહમદશાહની ફોજ સાથે એની તલવારો અફળાઈ. [illegible] ગોખે બેઠી બેઠી ચોરાશી રજપૂતાણીઓ નજર માંડીને જોયા કરે છે, [illegible] જુદ્ધમાં એની દેખાય છે, એ મરદને આધારે રાણીઓ જીવે છે.

વિજય કરીને રાણજી પાછા વળ્યા. જોગાણી સૈન્ય પર ઝંડો ફરકતો આવે છે. પણ રાણાનો દેહ રહ્યો છે પાછો ને, તે રસ્તામાં [illegible] એક વાવ આવી. ઝંડો ઉપાડનાર ઝંડો નીચે મૂકીને વાવની અંદર પાણી પીવા ઊતર્યો. રાણજીનું ધ્યાન નહોતું રહ્યું. એ પાણી પીતો હતો કે એ નેજા ઉપર [illegible] હતો !

કિલ્લાના ગોખમાં બેસીને નેજા ઉપર મીટ માંડી રહેલી એ ચોરાશી રજપૂતાણીઓએ જાણ્યું કે વાવટો પડી ગયો અને રાણા કામ આવ્યા. હવે હમણાં મુસલમાનો આવી પહોંચશે. તમામ રાણીઓ [illegible] કૂવામાં પડીને પ્રાણ દીધા.

વિજયી રાણજી દેહને [illegible] આવ્યા

[illegible] [illegible]

[illegible] તેમાં [illegible] [illegible]

[illegible] રાણી તો [illegible] [illegible] ગઈ

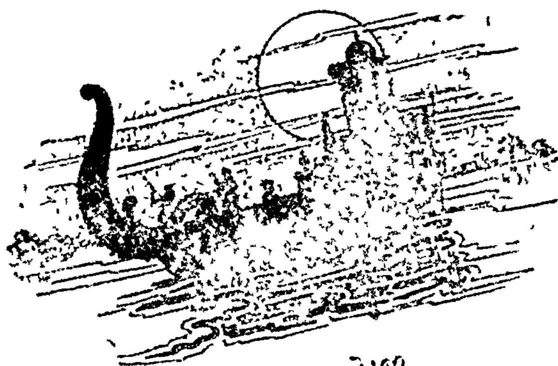
હજુ ય [illegible] એ [illegible] યોગશી સુખોના ખડખડાટ હાસ્ય–ધ્વનિ ગાજે છે, સામાસામી તાળી દેતા એ સુંદર સુકોમળ હાથની ચૂડીજડિત [illegible] રણકી રહી છે, ચોપાટના પાસા ફેંકાતા સંભળાય છે અને છેવટ ગુંજી રહ્યો છે એ નિર્ભય ચારણનો ઘોર અવાજ—

રાણા ! રમતું મેલય, કનારે ચડીઆં કટક,
ખત્રિ ! ચોપડ ખેલ, ગોહલ કાં લાગો ગળો '

અને એ પહોળો કેવો ! ચોગશી સુંદર પ્રેત શું રાત્રિએ ત્યાં હિબકાં નહિ ભરતા હોય ?

આજ એ કિલ્લાની નદી તરફની આખી દીવાલ મોજૂદ છે. અંદરના ભાગમાંથી ધોબી લોકો છીપરા કરવા માટે સુંદર લાંબા પથ્થરો ઉપાડી જાય છે. પૂર્વ દિશા પર દીવાલ વિનાનો એક જ દરવાજો ઊભો છે. એ દરવાજાનાં કમાડ પડી ગયાં છે કમાડ પર છસો ચોમાસાં વરસી ગયાં–પણ હજુ લાકડું સડ્યું નથી. બાકી બધું છિન્નભિન્ન છે. +

+ કહેવાય છે કે આ કિલ્લો રાણજીએ નહિ પણ કોઇ મુસલમાન સૂબાએ બંધાવ્યો છે. અને 'રાણાનો કોટ' નદીના સામે કાંઠે સ્ટેશનની પાસે હતો, અને ત્યાં જે કોઇ કોઇ ખંડેરો દેખાય છે તે રાણાના કોટના છે.

૧૫ સોમનાથ

વીંટાઈને એક ટાપુ પડ્યો છે. મોખડાની આંખ એ સાગરને ખોળે ઝૂલતી ધરતી ઉપર ઠરી. પૂછ્યું કે 'એ બેટનું નામ શું?'

'પેરંભબેટ, બાપા!' લોકોએ હકીકત દીધી; 'પણ ઉજ્જડ પડ્યો છે. ચૂડેલું રાસડા લ્યે એવો!'

'કાં?'

'સાવઝ રે' છે ડાલામથ્થો. પેરંભ ઉપર આજે એ વનરાજનાં તખત છે. ઘાટી ઝાડી અને ઊંચાં ઘાસ ઊભાં છે, માંહીં માનવીની છાતી થર રે' એવું નથી. લટાળો કેસરી લા નાખે ત્યાં પ્રાણ નીકળી જાય તેવો મામલો છે.'

'તો એની લટાઉ ખેંચી કાઢીએ,' કહીને મોખડો ગોહિલ ભેળા ચાર આઠ પટાધર રજપૂતોને લઈ ચાલ્યો. મછવો પેરંભને કાંઠે નાંગરી ઝાડીમાં પગલાં ભર્યાં.

કહે છે કે ખાડી તરીને કાંઠેથી કેસરી પેરંભ બેટ જાતો, રોજ જઈને ભરખ કરતો, ભરખ કરીને પાછો વળતો આજ એણે ઊંચા ઘાસની અંદર માનવીનો સંચાર સાભળ્યો. એને મનુષ્યની ધાણ્ય આવી એણે છલગો મારી

'ઘે! ઘે! ઘે! ઘે!' એ ત્રાડ ભેળી જ એક છલગ: આઠે અંગરક્ષકો અવળે મોઢે ઘાસમા બેસી ગયા, અને એકલવાયા મોખડાએ સમશેરની ગાળાચી કરી ડાબા હાથમાં ગેંડાની ઢાલ હતી તે માથા ઉપર ઓઢી લીધી. સાવઝનો થાપો બરાબર એ ઢાલ ઉપર ઝીલ્યો તો ખરો, પણ શત્રુના અનોધા જોરની થપાટથી ડાબો હાથ ખળભળી પડ્યો. જુવાન મોખડાએ જમણી ભુજાથી સમશેર ઝીંકી. ઝીંકતાં અદ્ધરથી જ સાવઝના બે નોખા કટકા થઈને નીચે પડ્યા. કેસરીને કેડથી જ નોખો કરી નાખ્યો હતો.

સાવઝ પડ્યો જાણી આઠે રજપૂતો હોશિયાર બનીને ઘાસમાંથી ઊભા થયા. પણ મો અવળાં હતા તે સવળાં ફેરવવા જાય છે ત્યાં મોખડે હાક મારી:

'હાં રજપૂતો! હવે એ ને એ માર્ગે સિધાવી જજો. હવે મને મોઢાં દેખાડવા ઊભા ન રે'તા બાપ! રસ્તો મોકળો પડ્યો છે.'

નમાલા સાથીઓને વળાવી મોખડે પેરમનો ટાપુ પોતાના કબજે લીધો. રાજધાની સ્થાપી નોબત વગાડી. દરિયાનું નાકું ઝાલીને સાંગાણીઆ ઉપર ચોકી કરવા માંડી. આવતાં જતાં વહાણો પાસેથી પોતાનું દાણ લેવા લાગ્યો. મહાજનોમાં મોખડો 'હડમાન' કહેવાણો.* જળથળ બેય ઉપર એની આણ વર્તવા લાગી.

*

'અરે મારું દાણ હોય નહિ, હું દિલ્હીનો વેપારી. પાદશાહનો પરો લઈ દેશાવર ખેડનારો.'

'તું ગમે તે હો બા! આંહીં તો ના'ને રંક તમામનું દાણ લેવાય છે. આ દરિયાની અમારે ચોકી છે. દાણ તો દેવું પડશે.'

'તમને ભારે પડશે; હું પાદશાહનો વેપારી છું.'

'તો પાદશાહનો કાગળ લઈ આવ બા! ત્યાં લગી તારો માલ આંહીં અમે સાચવી રાખશું. ઉતારી નાખ ઝટ.'

'અરે, પણ મારા વહાણમાં ધૂળ જ છે બીજું કાંઈ નથી.'

'તોય દાણ તો લેશું.'

દિલ્હીના સોદાગરે પોતાનાં વહાણમાં ભરેલી ધૂળ પેરમ બેટમાં એક ખાડામાં ઠલવી દીધી, અને મોખડા [illegible] પહોંચ લખાવી લીધી. પહોંચમાં 'ધૂળ' લખાવ્યું. [illegible] ધૂળ જ. પહોંચ લઈને સોદાગર પાદશાહ પાસે [illegible].

આજે પેરમમાં [illegible] જે [illegible] ખાડામાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

* એનો [illegible] 'હડમાનોની [illegible]' [illegible]

*[illegible]

સવારે ઊઠીને ચૂલની રાખ કાઢે છે અને રોજરોજ એ રાખમાંથી એને સોનાની કટકીઓ જડે છે. લુવાણને આચરજનો પાર ન રહ્યો. એણે મોખડા રાજાને જઈ જાણ કરી.

મોખડાજી જોવા આવ્યા, ઝીણી નજરે જોયું. ચૂલની થડોથડ ભીંતમાં એક બાકોરું દીઠું. ઊંદરે ખોદેલા એ ભોંણમાથી ઝીણી ઝીણી રજ આવીને દેવતાથી ભરેલી ચૂલમાં ઝરી રહી છે. તપાસ કરતાં જાણ પડી કે આ દિલ્હીના સોદાગરની જ ઠાલવેલી ધૂળ. હાથમાં લઈને તપાસે તો અંદર સોનાની ઝીણી કણીઓ ઝગે છે

'આ તો ધૂળ નહિ. આ તો છે તેજમતૂરી. સોદાગર દાણની ચોરીએ આપણને છેતરી ગયો.'

મોખડાજીએ તમામ રજ ગળાવી સોનું પાડ્યું અને ખોરડામાં રૂપિયાની રેની ભરી દીધી.

સોદાગર પાદશાહનો રુક્કો લઈને આવ્યો. મોખડાજીએ રજા દીધી કે તારી ધૂળ ઉપાડી જા

'આ ધૂળ મારી નહિ.' વાણિયો ચમકીને બોલ્યો

'કેમ બા? તેં પરીચમાં લખાવ્યા પ્રમાણે અમે 'ધૂળ' ગણી દીધું કે તારી ધૂળે ધૂળ લઈ જા!'

'મારી હતી તેજમતૂરી'

'તો તેં કેમ કાં ન માગ્યું?'

'હું આવી કાજ જાણતો ના'

'તો એમ વાણીઆ બનીને ફરવા રે'જો.'

વાણિયો તો ત્યાંથી ચાલ્યો મનને કાજ મારી. એવી કાજ [illegible]!

(૭૬ ૧૧૨)

[illegible]

ગરાજ

ઝૂમક તોપ તાકી ઠીક, જૂઝે હોજ બાલ ઝીંક.
હટકે શાજ નમીઆ હેક, અજુનમ મોખરો છે એક.

એ સુલતાને હાથીઓથી બચાવ કર્યો. મોરચો. [illegible] સમુદ્રમાં [illegible] જળમગ્ન થયા ! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન [illegible] [illegible] આંધી ચડી. તોપોની ગર્જના ગાજી. એની સામે [illegible] [illegible] ઉપર મોત ? એના સૈન્ય સામે ટક [illegible] [illegible] એક મોખરાજ.

ઘોઘા દિશા બાંધી ઘેર્ય, ફોજ ફરતી બહુ ફેર.
બહાદુર મોખરે જુન બાત, આદર્યો રાખવા અભિમાન.
હૂઠ્યો ભૂપ ચાંગઠ ફાઉચ. મારૂ એલ ભૂઠાં ઓટચ.
[illegible] હું મરઘરાઠો નાથ, શામો હોજ તું સમગાથ !
ભેમું હોજ છતે આજ, ઘોષાં રાત પતશા લાજ !
મઠ હું મોખરો આજુઆગ, અટકે મયારું [illegible]
દુશ્મન હટ તો કહું દેખ, લાજે શાહવાદન લેખ !
મારે અજીવન કુલમાય, આડીઆ ચડાવે ખગ આગ; '

[illegible]

[illegible]

[illegible]

> સૂરા [illegible] ગોળ, [illegible] ગોળા [illegible].
> [illegible] આગબારા [illegible], [illegible] આસુર [illegible].
> [illegible] લાગી [illegible], તોપા [illegible] લાગી [illegible].

[illegible] પૂર્ણિમાનાં [illegible] ભાગીને [illegible] [illegible] ભગવાન [illegible] લાગ્યું [illegible] [illegible] દુશ્મનોની [illegible] [illegible] લાગ્યો [illegible] 'હર હર મહાદેવ' કરી [illegible] તલવારો [illegible] લાગી. [illegible] [illegible]. બાણોનો [illegible] ના [illegible].

> સિંધુર પાડ હોદા ગોત, ઝાટે શાહ દીઠા મોત,
> પાડે ઈસાની પઠાણ, આસી પાલખી ખુરસાણ;
> દેતા દેત જ્યું મૃતદાન મેપત મોખડો હનમાન
> ઢૂઢે ઢુંઢ દીધાં ઢાળ, ખળકે રગત વહતી ખાળ.
> ગીધણ અમખ ચરતી ગૂડ, ભરતી ભવાની ભેકુંડ.
> સમહર દેખ થંભા સૂર, હરખે ગુલ વરવા હૂર.

હાથીઓ અંબાડીની સાથે જ નીચે પડવા લાગ્યા પાદશાહે તો પલકમાં મોત સામે ઉભેલુ જોયુ ઈસાનીઓ ને પઠાણો પડવા લાગ્યા ખોરાસાની લોકો પાલખીમાંથી જમીદોસ્ત બન્યા. હનુમાનજી જેવો મોખડોજી જાણે દૈત્યોને આજે મૃતદેહોનાં દાન દઈ રહ્યો છે. મોટા મોટા રણના ગજ ખડકાયા, રક્તની ખળખળ નીકો ચાલી. ગીધડાં માસ ખાવા મંડ્યા. જોગણીઓ ખપ્પર ભરવા લાગી યુદ્ધ દેખીને દેવો થંભ્યા, અપ્સરાઓ મરેલા વીરોને વરવા આકાશમાં ઝૂલવા મંડી.

> હમલા વીર બાજે હાક, ડમરૂ શિવ શકતિ ડાક,
> દેવા દાણવા જેમ દોય, લાગો આમલો વડલોય.
> વેઢક વજાડી આણવાર, ત્રીજા પોર લગ તલવાર.
> ચોફગ જાડ બાટાચૂટ, તેગાંબાજ બંગળ તૂટ.
> સિંધુ રામ બાબા સૂર, પળચર અમખચર ભખપુર.

જૂઝે મોખડો રણજંગ, આસમર ભીડીઓ આતજંગ.

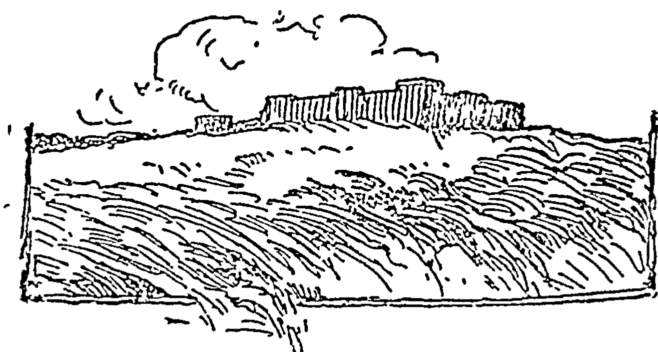
જોગણીની હાકલો વાગે છે, શંકર ડમરૂ વગાડે છે, અને રંભાઓ ઝાંઝરી બનતી રહી છે. જાણે કે દેવો અને દાનવોનું યુદ્ધ થતું હોય એવી સામસામી તરવારો અફળાય છે, અને ભાલાં તેમજ બંદૂકોના ઘા પડી રહ્યા છે. સિંધૂડા રાગ વાગ્યા, માંસભક્ષી પક્ષીઓ મડદાંના ભક્ષથી તૃપ્ત બની ગયાં છે. મોખડો ઝૂઝે છે; તેમાં એનું માથું તરવારના ઘાથી છૂટી પડ્યું.

> શાજ સિર પડીઓ રાન, મારૂ ધડ લડ્યો અગમાન
> શતગત બીપખાં હરમાન, કારક કરી આપી કેમર.
> શા બિન બાહતો સમશેર, જવના દીધ દંતા ખેર.
> પેરંભનાથકો થર ખગ્ગ, લડીઓ આત લોહી લગ.
> લશ્કર સરવ મરતે લાજ, તરકે નાખ બળીઅત માગ *
> ધડ ધરણ ઢળીઓ ધીંગ, રોજકતરા ભડ તાસીગ.
> માથો પડ્યો ઘોઘા માંય, ધડ ગો ખદડપર લગ ધાય.
> નિરમળ ચાલય વરીઆં નીર, ધન ધન લશ્કરે રણધીર.
> તું નરલોક ધન અવતાર, ધન ધન સુર-લોક સુધાર. 1

માથાનું તો માથું રણમાં પડ્યું, પણ ધડ લડવા લાગ્યું. માથા વિના સમશેર ચલાવીને જેણે યવનોના દાંત ખેરી નાખ્યા. અંત સમય સુધી નિડર પણે જે યુદ્ધમાં મચ્યો. દુશ્મનનું લશ્કર હઠાવવા ખાતર જેણે દુશ્મનોને લાગ્યા રોગ ઘણાઓને નાખ્યા. ધડ પડ્યું, માથું ઘોઘે પડ્યું ખદડપર ગામ સુધી પહોંચ્યું ધન્ય છે તને ઓ રણધીર! તેં તારા પૂર્વજોના યશ ઉપર પાણી ચડાવ્યું.

1. આ યુદ્ધ-વર્ણનનો છંદ ચારણના શબ્દકોષ જૂના પીંગળીઆઓ વિના બાળાબોધ રચેલ છે. તે ચારણી કાવ્ય-રચનાના નમૂના તરીકે 'ગોહિલ-વિલાસ' માંથી આંહીં મૂકેલ છે.

* લડાઈનો રોગ મુસલમાનીનું હિંદુ લગાડ્યું. હવે હિંદુને ઈજ્જત માગ લો કબર માથ. મોખડાજીનું ધડ પડ્યું ત્યાં તે સ્થાને લોકો બાપદાદાને આ દેવાલ બંધાવ્યો હતો.

૧૬. બોળો

વૈશાખ મહિનાને બળબળતે બપોરે, ખોખરાના ડુંગરમાં બફાયેલો ઘોડેસવાર એક વાડીએ આવીને ઊતરી પડ્યો. પોતે ને ઘોડો બે ય પરસેવે નહાઈ રહ્યા હતા. હાંફતા ઘોડાને વાડીના વડલાને થડ બાંધીને અસવારે હથિયાર ઉતાર્યા. ધોરીઆને કાંઠે બેસીને પોતે હાથપગ ધોવા લાગ્યો. ગામનું નામ ભુંભલી છે અને વાડીના ધણીનું નામ છે સોડો માળી.

સોડો માળી કોસ હાંકતો હતો. કંગાલ બે બળદ કોસ ખેંચતા હતા. કાગડાએ ઠોલી ઠોલીને લોહીલોહાણ કરી નાખેલાં કાંધ; સોડાએ ઉમેળી ઉમેળીને તોડી નાખેલ પૂછડાં; બેસુમાર બગાઓ; લોહીમાંસ વિનાના શરીરનાં બે હાડપિંજર: એવા એ બે બળદ છે. એકમો ને એક કાણાવાળો એ કોસ છે. મથાળુ ઉપર પહોંચે ત્યારે અંદર માત્ર એક ખોબ પાણી રહે! અને ચીંથરેહાલ એ સોડો! અસવાર એ બધું નિહાળી રહ્યો. હાથ મોં પર પાણી છાંટીને પોતે તડકો ગાળવા ધોરીઆની કુણી લીલી ધ્રો ઉપર દેહ ઢાળીને બેઠો.

દાસ કાંતતાં કાંતતાં ભોઘાએ વાત ઉચ્ચારી - 'ક્યાં રે'વાં ?'

'રે'વાં તો ભાવનગર.'

'ત્યારે તો રાજના નોકર હશો.'

'હા, છીએ તો રાજના નોકર.'

'સપાઈ લાગો છો, સપાઈ.'

'હા, સપાઈ છીએ.'

'ત્યારે તમે નમકહલાલ કે નમકહરામ ?'

'કેમ ભાઈ ? નિમકહરામ ને નિમકહલાલ વળી કોને કે'વાય ?'

'નમકહલાલ હો તો કોઈને કહો નહિ !'

'શું ?'

'કે ભાભો [illegible] ને [illegible] માથું [illegible] કે વરસીના [illegible]' અને [illegible] પછી [illegible] તો [illegible] નથી ! [illegible] ભાવ [illegible] તો રે'વા [illegible] ! [illegible] તો કેમ [illegible] ભોગવવા [illegible] !

[illegible]

[illegible]

'[illegible] !'

'[illegible]'

'[illegible] શું !'

'[illegible]'

અંદર ઘઉંનું થૂલું (ભરડેલું ધાન) નાખીને ખેડુ લોકો રાંધે, અને પછી એમાં મીઠું નાખીને ખાય, એનું નામ બોળો. સોંડો પોતાને માટે સવારે બોળો લઈ આવેલો, લાવીને એને ઊંચે વડલાની ડાળે ટીંગાડેલો. એક તો દોણી નવી હતી, ઉપરાંત એ વડલાની ઘટાને છાંયડે શીળી હવામાં ઘણી વાર સુધી રહી, એટલે બોળો અતિશય શીતળ બની ગયેલ. પાંદડાનો એક દડીઓ (પરડીઓ) બનાવીને સોંડાએ એમાં બોળો ભરી પરોણાને આપ્યો. ક્ષુધાતુર અને તાપમાં તપેલા એ શિકારી ક્ષત્રિને ખાટી અને શીતળ વસ્તુ એવી તો મીઠી લાગી કે પલવારમાં એક દડીઓ ખલ્લાસ કરીને એણે કહ્યું,

'વધારે છે ?'

સોંડે મીઠું મીઠું હસીને કહ્યું : 'કેમ ? મારે ખાવાય નથી રે'વા દેવું ને ?' એમ કહીને એણે બીજો દડીઓ ભરી દીધો. મહેમાનને એવી તો લજ્જત આવી કે હર્ષભેર સોંડાએ આખી દોણી ખાલી કરી, બધો બોળો મહેમાનને ખવરાવી દીધો.

પરોણાનું પેટ ઠર્યું, તેમ દુઃખદાઝથી ભરેલા એક ખેડૂતની આટલી ઉદારતા જોઈને એનું અંતર પણ ઠર્યું.

તડકો નમ્યો. સાંજ પડી. શિકારી સવાર થયો. જાતાં જાતાં એણે પૂછ્યું : 'ભાઈ, તારું નામ શું ?'

'સોંડો.'

મુસાફરે ગજવામાથી નોંધપોથી કાઢીને નામ લખી લીધું. સોંડો બોલ્યો : 'કેમ, બોળો ચાખીને દાનત બગડી તો નથી ને ? નામ શીદ લખ્યું બાપા ?'

હસતાં અસવાર બોલ્યો : 'ભાઈ ! ભાઈ ! ભાવનગર કોઈ દિવસ આવશો ને ?'

'હં ભાવનગર આવીએ એટલે તારા જેવા સિપાઈ ઠોમે ચડાવીને વેંડે જ ઉપાડી જાય ! તેં તો વળી બોળો ખાધો, ને નામે

[illegible] એટલે [illegible] સમજાયું, [illegible]
[illegible] ભાવનગર ન [illegible]!'

૨

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] પૂછ્યું: '[illegible] નામ?'

'મારૂં નામ [illegible].' [illegible]

'તમને ભાવનગર તેડાવ્યા છે.'

'કોણે બાપા?'

'ઠાકોર [illegible].'

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]'

[illegible]
[illegible]

[illegible]!'

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]!'

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible] એને પોતાની પાસે [illegible] પૂછ્યું : '[illegible], તેં [illegible] શા [illegible]?'

'બાપ, કાલ તમારે [illegible] ગાળો [illegible] જમવા માટે.'

'[illegible] શું [illegible], બાપુ' તમે તો [illegible] કરી [illegible] તમારે [illegible] તો [illegible] બાજરાની ગાળો તો મારા [illegible] મીઠી લાગે.'

[illegible] શાંત પડ્યો. ઠાકોરે કચેરીમાં બેઠેલા અમીરોને અને અમલદારોને આગલા દિવસની વાત સંભળાવી. 'ઓહો જેસાભાઈ! પરમાત્મા [illegible] શું [illegible] આ બાળિયા [illegible] ભોળો આસમાન [illegible] એ માટે બોલ્યો અને એથી મીઠી એની સાચુકલી ગાળો! એની મઝા મને આ મેડાલુંની મીઠાઈમાં નથી પડી.' બોલતાં બોલતાં ઠાકોરની છાતી ફૂલવા લાગી.

ઠાકોરે ફરી પૂછ્યું 'સોડા! તારે કેટલી જમીન છે?'

'બાપુ, સો વીઘા જમીન ને એક કોસની વાડી છે.'

મહારાજાએ જેસાભાઈ વકીલને કહ્યું 'એક ત્રાંબાનું પતરું મંગાવો.'

ત્રાંબાનું પતરું આવ્યું. એના ઉપર ઠાકોરે લખાવ્યું કે 'સોડાને બાર સાતીની જમીન અને છ વાડીના કોસ આપવામાં આવે છે.'

પતરા પર એ લખાયું, પાછા ઠાકોર બોલ્યા 'અને પતરામાં લખો કે આ બધું ઠાકોર એનો બોજો જમ્યા તે માટે આપ્યું છે.' એ પણ કોતરાઈ ગયું.

પછી દરબાર બોલ્યા 'પણ એ બિચારો આટલી જમીન ખેડવાના બળદ લેવા ક્યાં જશે? આપો બાર બળદ.'

બાર બળદ આપ્યા.

પણ સ્વામીએ કહ્યું: 'ભિખારી પાસેથી [illegible]
[illegible]

'[illegible]'

[illegible]

'[illegible]'

[illegible]

[illegible]

૩

[illegible]

૧૭. ભીમોરાની લડાઈ

'**કાઠીભાઈ**, અમે અવળાં કામો કર્યાં, તમે એના બાપ વાજસૂર ખાચરના પાળીઆનું નાક વાઢ્યું! તમને જસદણના બારવટિયાને હું શી રીતે સંઘરું?'

'આપા નાજા ખાચર! મેં બારવટું ખેડ્યું તે અધરમનું નહિ. મારે ઘરધણીને ચડવાનું એકનું એક હૈયાસામું ઘોડું શેલે ખાચરે જોરાવરીથી ઝૂંટવી લીધું. આવો અધરમ મારાથી સહેવાણો નહિ'

'ત્યારે શું કરવું?'

'બીજું વળી શું કરવું, બાપ!' ચારણે ચાનક ચડાવી 'તું ઊઠીને આજ આ શરણાગતને નહિ સંઘર્ય બાપ નાજા? અરે

બારવટિયો આવે બકી, હોય મર વેર હજાર;
(અને) ભીમોરા ભોપાળ, શરણે રાખે સૂરાઉત.

માથે હજારું વેર લઈ આવનાર બારવટિયાને તું ભીમોરાનો ધણી, તું સૂરગ ખાચરનો બેટડો શરણું નહિ દે, તો ધરમ ક્યાં ટકશે, બાપ?'

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

બાદશાહને આ વાતની ખબર પડી. એણે બીમોરે કહેણ મોકલ્યો કે 'અમારો ચોર સોંપી દ્યો.'

નાજા ખાચરે જવાબ કહેવરાવ્યો કે 'દાદાએ તો મારો શરણાગત કર્યો. હવે એને ન સોંપું, એને મેં અભેવચન દીધું છે.'

એટલે બાદશાહ એ જવાબ પી ગયો. પોતાના દાંગીઆળગઢ ઉપરથી બીમોરાની નંખી ભોમ ઉપર એની ગાની આંખ રમવા મંડી. બીમોરું દેખાતું હતું, ગોરીઆના ખાચરનું જાડું જૂથ નાજા ખાચરને પડખે ઊભું હતું. એટલે બાદશાહે વિચાર કરીને વડોદરે નજર નાખી મોટી રકમ નક્કી કરીને બાબાગવની મગરી ફોજ પાંચાળ ઉપર ઉતારી, ઓચિંતી બીમોરા ભણી કૂચ કરી.

ડુંગરની તળેટીમાં નેરાની અંદર ચેલા ખાચરનાં રણવાજાં વાગ્યાં, તે સાંભળી નાજા ખાચરે બારીમાંથી નજર કરી તોપ-બંદૂકોથી નેરુ હલકી હાલ્યું છે બીમોરાને વીંટીને ઘેરો પડ્યો છે.

'નાજભાઈ!' માણસોએ કહ્યું, 'આ દળકટકની સામે ટકાશે નહિ. માટે નાડાબારીએથી નીકળી જાયેં.'

નાજા ખાચરે ડોકું ધુણાવ્યું. 'ના બાપ! જેને જીવ વહાલો હોય એ સુખેથી નીકળી જાવ. મારે તો બે ભવ જીવવું નથી. મારી સાત પેઢીને ગાળ બેસે, કે નાજો ચેલાની મોઢા આગળ ભાગ્યો!'

ત્રંબાળુ ચેલા તણાં, વાગ્યા કોઈ વહણાય;
(પણ) ગરૂ ગડક્યા નોય, નાઠાબારી નાજીઆ!

[ચેલા ખાચરના ત્રંબાળું ઢોલ ભયંકર નાદ કરીને ગડડવા લાગ્યા. પણ કાંઈ 'ચેલા'ની બીકથી ગુરુ (નાજો) નાઠાબારીમાં થઈને નાસે કદી?]

આઠ જ જણાને લઈને નાજો ખાચર બીમોરે બેઠો રહ્યો. અને નીચે બેઠી છે મગરી સેના. સેનાને ગઢ ઉપર ચડવાનો લાગ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ફૂદકો માર્યો. દડતો દડતો એ તળેટીમાં બાબારાવની ફોજ વચ્ચે પહોંચ્યો. એને ચેલા ખાચરની પાસે લઈ ગયા. એણે મોં પાસે ખોબો ધરીને ઈસારતમાં સમજાવ્યું. એને પાણી પાવામાં આવ્યું.

ચેલા ખાચરે પૂછ્યું કે 'ગઢમાં કેટલાં માણસો છે?'

ટાઢાણે જવાબ આપ્યો કે 'ફક્ત આઠ જણા.'

તુરત જ ફોજને હુકમ મળ્યો કે 'હવે ફિકર નહિ. ગઢમાં નથી દારૂગોળો કે નથી માણસો. કરો હલ્લો!'

અને હલ્લો મંડાણો.

થોડા દિવસ ઉપર નાજા ખાચરના ગઢમાં બે મારવાડી રજપૂતો મહેમાન આવેલા; બન્ને જણા મારવાડમાંથી દ્વારકા જાત્રાએ જતા હતા. આશા છોડીને નાજા ખાચરે એ બન્ને જણાને કહ્યું કે 'ભાઈઓ, હવે તમે નીકળી જાઓ, નહિ તો આજ આ ફોજ તમને પણ મારી નાખશે.'

મારવાડીઓએ જવાબ દીધો; 'નાજા ખાચર! અમે તમારો રોટલો ખાધો. હવે અમારાથી કેમ જવાય! દ્વારકા તો કોણ જાણે ક્યારે પહોંચશું અને ત્યાં દર્શન કર્યા પછી કોણ જાણે ક્યારે મોક્ષ મળશે. એને બદલે આંહી જુદ્ધમાં તો ક્ષત્રિને એ ડગલે જ મોક્ષ મળશે વળી સ્વર્ગાપુરને માર્ગે તમારા જેવા ગરાસિયાનો સાથ ફરી ક્યાંથી મળે? માટે અમારે તો હવે 'અંઈ જ દ્વારકા.' [ત્યારથી આપણા પ્રાંતમાં 'અંઈ દ્વારકા'નું ઓઠું પ્રચલિત થયું]

'ભાઈઓ!' નાજા ખાચરે પોતાના સાથીઓને છેલ્લી આજ્ઞા દીધી: 'હવે આપણી ઘોડિયુંને ગૂડી નાખો.'

એટલું બોલતાં એની આંખોમાં જળજળીઆં ભરાઈ આવ્યાં. એના કાઠીઓ પણ અફસોસમાં પડી ગયા નાજો ખાચર ફરી વાર બોલ્યા 'હા બાપ! ઘોડિયું તો મને મા-દીકરીયું જેવી વાલી છે.

પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડીને કેડે બાંધી લઈ ખાંડાઓમાં રમતો તે, પણ શું કરું? મારી ગોળિયું દુશ્મનને લાગે કેમ [illegible]?"

આથી ગોળીઓને દારૂ ભરી [illegible] ફૂટતી કેટલી [illegible] [illegible] [illegible] જીવ ચૂપચાપ મરવા લાગી. એમાં [illegible]

'[illegible]!' [illegible] [illegible] 'એ [illegible] નહિ [illegible] મારું [illegible] છે. [illegible]!'

[illegible] ગોળીઓને [illegible] લાગી.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[ગીત—શાણોર સાવઝડું]

૧

સૂબા ટોપીઆંરી ફરિયાદ સતારે, ફોજ નમ્યા ખંડ ચારે ફતારે,
મીટે ચડયો ગનીમાને મારે, સૂરાણી નજરાજ ન સારે.

૨

ધણી હુકમ દીધા દળ ધાયા, આગુ ધાઈ મહાઈ આયા,
વાગી હક નંઆણુ વાયા જધભૂખ્યા નજરાજ જગાયા.

૩

નરવારાંરી વાજે તાળી, વાઢી ઘણા મંડા વાળી,
ખસ્યા મશાઠા ડાંગ ખાળી, વળ ભાણી રજુથ ભર વાળી

૧. જે ફતેસિંહરાવની ફોજ પાસે ચાર ખંડના [illegible] નમ્યા હતા, તેના ટોપીવાળા [illegible] પાસે ફરિયાદ કરવા [illegible] [illegible] ફરિયાદ કરી કે [illegible] દીકરો [illegible] કોઈનું કહ્યું માનતો નથી મોટા મોટા હાકેમોને પણ નજરે પડતાં જ મારી નાખે છે. ([illegible] 'ટોપીઆ' કહી, કારણ કે તે વખતે [illegible] લશ્કરોમાં યુરોપી [illegible], [illegible] આવતા. [illegible])

૨. આ ફરિયાદ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વાગી, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible])

૩. [illegible]

૪

આવ્યા ભાઈ ભાઈ અપાઠી, લાખાણુશા હટે ઢાલ લાઠી,
[illegible] કાઠીઆ ઠંડે પલાઠી, ને [illegible] નીકળ્યા ઠાઠી.

૫

[illegible]આ આભઠપાળો, દેવગુણ ખટ નો ખટ ખટાળો,
[illegible] નજરાણ ઘડાળો, (નો) મેર ઠઠ ને ફૂલે ઢખાળો.

૬

અરે હું રામદુવાઈ, મારો શીમ તણા [illegible] માંડી,
અનાદ તણી અવળાઈ, ઊઠી હો હું અવળાંઈ?

---

૪. એનો આશય પોતાના [illegible] પણ લઈને [illegible] [illegible] આશય [illegible] [illegible]ની [illegible] આશયનો એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લડો [illegible].

૫. [illegible] વિધિ કરવા માટે [illegible]]

૬. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

૭

હડે દખણ્ણ દળ ભારડા દીધા, કાંઈ જોર ભનોખાં કીધા.
દસ દસ વાર ગનીમાને દીધાં, દસ દા'ડા ત્રણ નીર ન પીધાં.

૮

જળનો તરસ્યો ફોજમાં જાઈ, ફેર્યો ગ્રુપો ને હલાં કરાઈ.
છટે જંજાળ્યાં નાળ્ય છુટાઈ, ગોર પો'ર લશ્કર થઈ.

૯

ધજવડ વાગો તોરણ ધરીઓ, ફેરા ચાર ચોરીમાં ફરીઓ.
કાળો ખુમો આણુવર કરીઓ, વર નાજો અપસરને વરીઓ.

૧૦

એકલવેણો વૈકુંઠ આયો, સાડરખાન જાનૈયા લાયો,
મોતીએ હરિએ થાળ મંગાયો, વે સખીએ નજરાજ વધાયો.

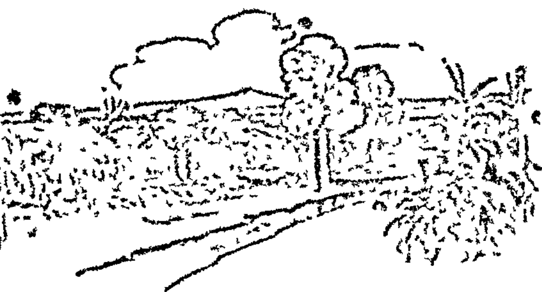
---

૭. દક્ષિણીઓની સેનાએ ગઢની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો. તેના સામે નાજા ખાચરે પણ અપૂર્વ બળ દાખવ્યું. દસ દસ વાર તો શત્રુને પાછો કાઢ્યો. દસ દિવસ સુધી પાણી વિના ટક્કર ઝીલી.

૮. પાણીનો તરસ્યો ટાઢાણો કાઢી દુશ્મનોના લશ્કરમાં પહોંચ્યો. એની વાત સાંભળીને બાબારાવે હલ્લો કરવાનો હુકમ આપ્યો. તોપો ને બંદૂકો છૂટી.

૯. એ નાજો ખાચર કેમ જાણે યુદ્ધ રૂપી લગ્ન કરતો હોય! તરવારના જાણે તોરણ બંધાયા. પોતાના અણુવર તરીકે એણે કાળા ખુમાણને રાખ્યા અને આખરે મરીને એ વરરાજા નાજો ખાચર અપ્સરાની સાથે વર્યો. [ધજવડ=તરવાર]

૧૦. એકવચની એ શૂરવીર વૈકુંઠમાં જાન જોડીને ગયો. પોતાની સાથે મરેલા શૂરવીર જાનૈયાને લઈ ગયો. સ્વર્ગમાં પ્રભુએ મોતીનો થાળ મંગાવ્યો ને લક્ષ્મીજીએ વરરાજા નાજા ખાચરને પોંખ્યો.

૧૮. ઓઢો ઝૂમાણ

લોટામાંથી અંજલિ ભરીને નીચે ઢોળી, બાજોઠમાંથી ઊભા થઈ ગયા અને હુકમ કર્યો કે 'લાવો મારી ઘોડી.'

ઘોડી પર બેસી, અંગે હથિયાર ધરી, ઓઢો ખુમાણ ચાલી નીકળ્યા. ખોળામાં કુંવર ઉન્નડજી બિરાજે છે.

પોતાના બાર ગામની અંદર સંદેશા પહોંચ્યા કે 'એક સો એક સો ઘોડેસવાર આવીને આજ રાતે મને પાચતોબરાને પાદર ભેગા થાય.' એ પ્રમાણે બારસો શસ્ત્રધારી યોદ્ધાનાં ઘોડાં આવીને પાચતોબરામાં હણહણી ઊઠયાં. રાતને ત્રીજે પહોરે ચીબરી બોલી. એ ચીબરીની ભાષા પારખીને સાથેનો શુકનાવળી મેર બોલ્યો : 'આપા, જો અત્યારે ઘોડાં ઉપાડો તો શુકન કહે છે કે એક પણ જોદ્ધાને એક છોઈફાડ પણ ઈજા નહિ થાય. વિના જખ્મે પાલીતાણું લેવાશે.'

ફોજ ચડી ચૂકી. પહોર કાટતાં પાલીતાણાને પાદર પહોંચ્યા. દરવાજો ખુલ્યો કે તરત જ તમામ પાલીતાણાની અંદર પેસી ગયા અને ધીંગાણું આદર્યું. રાજના અમીરોએ, પ્રજાજનોએ અને સૈનિકોએ ઓઢા ખુમાણના ખોળામાં ઉન્નડજીને બેઠેલા દીઠા એટલે તમામ ખસી ગયા. તમામ સમજી ગયા કે આ યુદ્ધ સ્વાર્થનું નથી; પોતાના બાળ રાજાના હિતનું છે. કોઈએ સામાં શસ્ત્ર ન ઉગામ્યાં

પણ દરબારગઢની ડેલી પર કેસર ભાથી નામનો એક રજપૂત પોતાના એંશી ઘોડેસવારો લઈને સામે ઊભો રહ્યો. ઓઢા ખુમાણે એને બહુ સમજાવ્યો : 'કેસર, હું પાલીતાણાના ધણીની ખાતર આવ્યો છું મારે પાલીતાણાનો દાણો ય ન ખપે તું ખસી જા.'

'આપા ઓઢા ખુમાણ! આજ આ બત્રીસ દાંતની અંદર અસ્સુરજીનું અન્ન ભર્યું છે. હું રજપૂત છું; એક ભવમાં બે ધણી નહિ કરું' કેસર ભાથીએ એવો જવાબ દઈને અવતાર દીપાવ્યો.

ધીંગાણું જામ્યું. બન્ને બાજુ શૂરવીરો હતા. કેસરના જોદ્ધા કાપવા લાગ્યા; ઓઢાના આદમીઓ પણ ઊડવા લાગ્યા. સહુ જુદ્ધમાં

[illegible]

[illegible]

પાડોશે [illegible] પડિયો, નમે [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible].

([illegible])

પાદશાહ તાજ્જુબ બન્યો પણ એટલેથી ઠગાય તેવો તે બાદશાહ ન હતો. એણે સાતે ક્ષત્રિપુત્રોને બોલાવી કહ્યું :

'આ મશ્કરી ન સમજતા. કાલ સવારે તમારાં માથાં આ કચેરીમાં ટીંગાતાં હશે.'

સાતે જણાએ જવાબમાં ફક્ત હસ્યા જ કર્યું.

બાદશાહે ફરી ફાંફાં માર્યા : 'બેવકૂફ બાળકો, વિચાર કરો.'

રજપૂતોએ હસ્યા જ કર્યું. વાળા દરબાર તરફ જોઈને ખુન્નસ ભર્યા નેત્રે પાદશાહ બોલ્યા:

'દરબાર, દાન દેવાની રીત જાણો છો ?'

'જાણું છું, છતાં ફરમાવો.'

'જુઓ, દાન દેતી વખત ખુશાલી રાખવી પડશે. દાતાનો એ ધર્મ છે કે કચવાતે દિલે દાન ન દેવાય, કેમ કે મંજૂર ન થાય.'

'ક્ષત્રીને એમાં કાંઈ નવું નથી.'

'સુણો, સુણો, કાલે સવારે આ મેડી ઉપર એક પછી એક તમારા બેટાઓનાં ડોકાં પર તલવાર પડશે. એ અવાજ તમે સાંભળશો, એ સાંભળતાં સાંભળતાં મારી સાથે તમારે ચોપાટ ખેલવી પડશે. તમારા બેટાની એક પછી એક બબ્બે આંખો હાજર થશે. તેને તમારે હસતે ચહેરે તમારા પગ નીચે ચગદવી પડશે એ દરમ્યાન જો આંખમાં જરા પણ પાણી દેખાશે, અવાજમાં જરા પણ દુ:ખ દેખાશે, રમતમાં જરા પણ સરત ચુકાશે કે એક નિસાસો પણ નીકળશે, તો એ દાન ફોક થશે, ને હું ચારણના દીકરાનો પણ જાન લઈશ.'

'સુખેથી પાદશાહ, સુખેથી.'

બીજે દિવસે સવાર પડ્યું. કચેરીમાં મેદની માતી નથી.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'ત્યારે ?'

'આ નાનેરો બાળ મારો નથી એ પરાયો દીકરો છે મને વિચાર આવ્યો કે અરેરે! આ તો એક માણસનો જીવ ઉગારવા બીજા એક પરાયા બાળકને જ મરવું પડ્યું. મારે એક વધુ દીકરો હોત તો પારકા પેટની હત્યા ન થાત. એવા ખેદથી જ મારાથી રોઈ જવાયું. હુ મરજીની સાખે કહું છું'

'આ સાતમો દીકરો તમારો નહોતો ?'

'સમજાવુ. મારે છ જ દીકરા હતા. એક દિવસ પરોઢિયે હું ગામને પાદર દિશાએ ગયો. ત્યાં એક બાળકનુ રોવુ કાને પડ્યુ. જોઉ તો વડલાની પોલાણમાં તાજુ જન્મેલુ એક બચ્ચું સૂતેલુ એની ડોકમા એક ચિઠ્ઠી બાંધેલી ચિઠ્ઠીમા લખ્યુ હતુ કે 'આ ચારણનો બાળક છે. એના બાપને જોશીએ કહેલુ કે દીકરાનું મો જોઈશ તો આંધળો થઈશ. અમારું મવાડુ અહી નીકળેલુ. અહીયા બાળક અવતર્યો એટલે આંહી એને રેઢો મૂકીને અમે ચાલ્યાં જઈએ છીએ. *ચારણ છે, બચાવશો તો પુણ્ય થશે.' આ બાળકને હુ ઘેર લાવ્યો. ઉછેરીને મોટો કર્યો જગતે જાણ્યુ કે એ મારો જ દીકરો છે જહાપનાહ, આજ રોઉ છુ, કારણ કે એક દીકરાની ખોટે આજ એ નાનેથી ઉછેરેલા એક પારકા દીકરાનો પ્રાણ ગયો.'

'શાબાશ! શાબાશ! ગભરાશો નહિ નથી એ ચારણ મર્યો કે નથી મર્યો તમારો એકે ય દીકરો.'

'અરે પાદશાહ, હવે મશ્કરી શીદ કરો છો ?'

'પહેરેગીર! સાતે દીકરાને હાજર કરો'

મેડી ઉપરથી સાતે દીકરા આવીને ઊભા રહ્યા.

---

* હજી પણ એ રેઢા મુકાયલા ચારણ-પુત્રના વંશજો 'રેઢ' નામ ધરાવે છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૨૦. ચાંપરાજ વાળો

મોડું ભળકડું હતું. ઊનરસીના મોઢા જેવું અંધારું હ
ક્યાંઈક ક્યાંઈક વીજળીના સળાવા થતા હતા, તેમાં ભાદરનું
પાણી કોઈ જોગણના ભગવા અંચળા જેવું દેખાતું હતું.

એ અત્યારે જેતપુર ગામમાં હાલ જ્યાં 'ચાંપરાજની ડે
નામે ઓળખાતો ખાંચો છે, ત્યાંની દરબારી ડેલીની નાની બ
ખીડકી ઉઘાડીને જુવાન રજપૂત ચાંપરાજ વાળો જંગલ જવા નીકળ્
એક હાથમાં લોટડીઓ છે, બીજે હાથ બગલમાં દાબેલી તરવાર
નર ઉપર છે અને અંગે ઓઢેલો કામળો વરસાદના ઝીણા ઝી
ઝરમરીઆ છાંટા ઝીલતો આવે છે.

એકાએક રજપૂત ભાદરની ભેખડ ઉપર થંભી ગયો. કા
માંડ્યા. આઘે આઘેથી કોઈ રોતું હોય ને એવું કોઈ ગાતું પ
હોય એવા અવાજ સંભળાય છે. કોઈ બાઈ માણસનું ગળું [illegible]

'નક્કી કોઈ નિરાધાર બોન હશે!' એમ મનમાં બોલી
[illegible] ઉપાડ્યા. તરવાર બગલમાંથી કાઢીને હાથમાં [illegible]
[illegible] ઉંડી ઉંડી [illegible] ભાદરની ભેખડ [illegible]
[illegible]
[illegible]

---

* [illegible]

[illegible]

'પણ બાપુ! ઓલી સોળ વરસની રંભા આજ ભળકડે કાંઈ રોતી'તી! બહુ જ વહરૂં રોતી'તી બાપુ! એનો માનખ્યો ધૂળ મળશે. માટે કહું છું કે જોગડાને કોઠાની માલીકોર આજનો દિવસ પૂરી રાખીએ.'

'ઈ તે કેમ બને ચાંપરાજભાઈ!' બીજા જુવાનોએ કહ્યું: 'એનો તરઘાયો વગડયા વિના કાંઈ શૂરાતન થોડું ચડવાનું? બાજા હાથની ડાંડી પડયે કાંઈ માથા પડે ને ધડ થોડા લડે?'

'તો ચાંપરાજ, હું જુક્તિ બતાવું.' એભલવાળાએ ધ્યાન પહોંચાડયું; 'જોગડાને લઈ જાવ કોઠાને માથે ત્યાં એના ડિલને દોરડે બાંધી વાળો, હાથ છૂટા રાખો ને હાથમાં ટોલ આપો. ઊંચે બેઠો બેઠો એ વગાડે, ને હેઠે ધીંગાણું ચાલે. પણ મજબૂત બાંધજો. જોજો, તોડાવી ન નાખે.'

'સાચી વાત છે બાપુની,' કહીને જુવાનો અંગ કસવા લાગ્યા. કેસરિયા લૂગડાંનો ગટાટોપ બંધાઈ ગયો. પીઆલા જેવી તરવારો સજાઈ ગઈ. ઘાટા કસૂંબા ઘોળાવા લાગ્યા અને 'છેલ્લી વારની અંજળિયું બાપ! પી લ્યો! પાઈ લ્યો!' એવા હાકોટા થયા.

તડકા નમ્યા. મરજ ધૂંધળો થવા લાગ્યો. ગગનમાં ડમરી ચડતી દેખાણી

'જો ભાઈ જોગડા! સામે ઊભું એ પાદશાહનું દળકટક, આપણા જણ છે પાંખા જેતાણું આજ બોળાઈ જાશે તુંને બાંધ્યો છે તે આટલા સારુ. ભુજાયું તોડી નાખજે, પણ તરઘાયો થોભાવીશ મા! આ કોઠા સામા જ અમારાં માથાં પડે ને ધડ લડે એવો ટોલ વગાડજે ગગજે!'

શગતને થરક થરક કમ્પતો જોગડો ઢોલી ચકચૂર આંખે ચાંપરાજની સામે નીરખી રહ્યો. કસકસીને એની કાયા બંધાઈ ગઈ છે ધ્રૂસાંગ! ધ્રૂસાંગ! ધ્રૂસાંગ! એની ડાંડી ઢોલ ઉપર પડવા લાગી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[એ રાજા ! તેં તો યુદ્ધક્ષેત્ર રૂપી જમણમાં ખાંડાના ઝાટકા પિરસવા માંડ્યા. એટલું બધું પિરસણું કર્યું કે હે એભલના પુત્ર ! મુસલમાન જોદ્ધાઓ રૂપી જમવા બેઠેલા મહેમાનોએ હાંઉ ! હાંઉ ! કરી આડા હાથ દીધા; અર્થાત તેઓ તારા શૂરાતનથી ત્રાસી ગયા.]

સર ગોળી સાબળ તણા, માથે મે થીઆ,
[તોય] ચાંપો ચાયે ના, ઓળા એભલરાઉત ! ૩

[ચાંપારાજના માથા ઉપર તો તીર ગોળી અને ભાલાઓનો વરસાદ વરસતો હતો, તે છતાં એ એભલવાળાનો દીકરો કોઈ ઓથ લઈને એ વરસાદમાંથી ઊગરવા માગતો નથી; અર્થાત નાસતો નથી.]

તું તાળાં આવધ તણી, ચક્રવત ચૂક્યો ના;
શિયો ય તળપ સદા, અથર્યો ચૂકે એભાઉત ! ૪

[હે એભલવાળાના પુત્ર ! સિંહ જેવો નિશાનબાજ પણ જરાક ઉતાવળો થઈને કદી કદી પોતાની તરાપમાં શિકારને ચૂકી જાય છે, પણ તું તારા આયુધોનો એકેય ઘા ન ચૂક્યો.]

એ ઊભા થયેલા ધડને જાણે કે છાતીએ નવી આંખો નીકળી. તરવાર વીંઝતું ધડ શત્રુઓનું ખળું કરતું કરતું, ફોજને મોઢા આગળ નસાડતું ઠેઠ લાઠી સુધી હાંકી ગયું. ત્યાં જઈને એ થાકેલું ધડ ઢળી પડ્યું, જુવાન ચાંપરાજ પોતાની વાટ જોનારીની પાસે સુરગ-પરીમાં સિધાવ્યો.

જોગડા ઢોલીનો સગો [પાળિયો] જેતપુરના એ કોઠા પાસે છે ને ચાંપરાજની ખાંભી લાઠીને ટીંબે હજુ ઊભી છે. ચાંપરાજ તો ખપી ગયો પણ પાદશાહના હૈયામાં કેવો ફડકો બેસી ગયો !

[illegible]

૩

[illegible]

નામે દાન કરી દેશુ, ચારણુ કાસલાઈ જાશે. આપણે ચારણ-હત્યા-માથી ઊગરશુ. ચારણુને વાળુ કરાવ્યું.

બીજે દિવસે સવારે ડાયરો જામ્યો. ઘોડાને સજ્જ કરીને લાવવામા આવ્યો ચારણ વાટ જોઈને ઊભો. આખો ડાયરો હાસી કરવા લાગ્યો સહુને થયુ કે આ ભાઈ થોડોક ડોળ કરીને હમણા ઘોડો લઈ લેશે ત્યા તો ઉગમણી દિશા તરફ બધાની નજર ફાટી રહી સૂરજના કિરણોની અંદરથી તેજ-પુરુષ ચાલ્યો આવે છે. આવીને ઘોડાની લગામ ઝાલી અને ચારણુના હાથમા લગામ મૂકી વણબોલ્યો પાછો એ પુરુષ સૂર્યલોકને માર્ગે સીધાવી ગયો

'ખમા ! ખમા તુને બાપ !' એવી જય બોલાવીને ચારણ ઘોડે ચડ્યો. આખો ડાયરો થભી ગયો અને ચારણે દુહો કહ્યો—

કમળ વિણુ ભારથ કીયો, દેહ વિણુ દીધાં દાન,
વાળા ! એ વિધાન ચાંપા ! કેને ચડાવીએ ! ૬

[માથા વિના જુદ્ધ કર્યું અને દેહ વિના દાન દીધા · એવા બે દુર્લભ બિરુદ અમે બીજા કોને ચડાવીએ ચાપરાજ વાળા ? એ તો એકલા તને જ ચડાવાય.]

૪

મારવાડનો એક બારોટ ચાલતો ચાલતો જેતપુર આવી પહોચ્યો એભલવાળા પાસે જઈને એણે સવાલ કર્યો કે 'રાજપૂત, હુ માગુ તે દેજો' તમે તો દાનેશ્વરી ચાપરાજના પિતા છો.'

એભલવાળો બોલ્યો, 'ભલે બારોટ ! પણ જોઈ વિચારીને માગજો હો !'

બારોટ કહે 'બાપ, તમને પોતાને જ માગુ છું.'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હું હસીને બોલ્યો : 'જા રે ગાંડી, ચાંપરાજ છ મહિનાનું બાળક શું સમજે?'

'બારોટ! હું આટલું કહું છું, ત્યાં તો ચાંપરાજ પડખું ફેરવીને બીજી બાજુ જોઈ ગયા. હું તો રણવાસમાંથી બહાર ચાલ્યો આવ્યો. પણ પાછળથી એ શરમને લીધે ચાંપરાજની માએ આરીસું પીને આપઘાત કર્યો, બોલો બારોટ? આવી સતી મારવાડમાં મળશે?'

નિરાશ થઈને બારોટે કહ્યું : 'ના.'

'બસ ત્યારે, હાલો પાછા જેતપુર,'

ચાંપો પોઢ્યો પારણે, એભલ અળાપ કરે:
મુઈ મીણલદે, સોશંકણ સામે પગે. ૭

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

તો રોજ એવી રાતીચોળ રહેતી: લોકો કહેતાં કે 'આઈ તો ચોગશી લોબડીઆળી દેવીયું ભેળાં રાતે આભામડળમાં રાસ માંડે છે. એટલે આઈની આંખ્યુ ગતીયુ રે'છે.'

રૂડાં માણસની ઉજાગરે ભરી આંખો રૂડપમાં ઉમેરો કરે છે. માટીનાં માનવી એ રૂડપના અંગારાને ગુલાબનાં ફૂલ સમજી હોથો ભરવા લોભાયાં છે, ને કૈંક કમતિયા દાઝયા છે.

કૂવાને કાંઠે કામબાઈનું એવું નીતરતું રૂપ નીરખીને એક આદમી ચાલ્યો ગયો. આઈનું ધ્યાન તો સીંચવામાં છે. માથેથી કામળી ખભે સરી પડી છે. કૂવાના નીરમાં પરછાયો દેખીને એને પોતાનો પરદેશ ગયેલો ચારણ સાંભરે છે. અષાઢની વાદળીઓ આભમાં બંધાતી આવે છે. મોરલા ગળકે છે.

૨

'ગઢવો છે કે ઘરે? ઉઘાડજો!'

સાંજની રૂંઝયો પડી ને દીવે વાટયો ચડી તે ટાણે કામબાઈની ખડકી પર કોઈક અજાણ્યો ટોકો પડ્યો.

'ચારણ તો ભણે ગામતરે ગા' એ બાપ!'

એમ કહેતી ચારણીએ બારણું ઉઘાડ્યું. જુએ તો અજાણ્યો ગજવશી પુરુષ: ભેળો એક આદમી - સવારે કૂવાકાંઠે નીકળેલો એ જ.

'આઈ, આ જામ લાખો. આપણા નગરના ધણી. ગઢવાની હાર્યે એને આંતરે ગાંઠ્યું છે જામના આદરમાન કરો આજ.'

'ખમા બાપ! મોટ દિવાળી—' એટલું જ્યાં જુવાન ચારણી બોલે ત્યાં તો ઓસરીમાં ટોલિયો પડેલો તે નોકરે ઢાળ્યો અને નગરનો રાજન લાંબો તે પગ બેસી ગયો. બેગીને બોલ્યો 'ભાભી! દેવના સાચવજે. ટોકો ભરીજે.'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હલકી વડારણો લાલચમાં પડી ઠાકોરના માનીતા પઠાણ જમીનદારના ઘરમાં જતી આવતી થઈ ને કૂડી વાત ફેલાવવા લાગી. વાતો સાંભળીને પઠાણ જમાદારને ઝેર ચડવા લાગ્યું.

આ બાવો કોણ હતો? મૂળ મોની હતો. એની સ્ત્રીને પઠાણ જમાદારે ઘરમાં બેસાડી હતી. મોની વેર વાળવા આવ્યો હતો

એક દિવસ ઠાકોર મેરામણજી ગામમાં ફરવા નીકળ્યા છે. ગાડીની બાજુમાં પઠાણ ઘોડે ચડીને ચાલે છે. ઓચિંતી ગાડી પઠાણના ઘર પાસેથી નીકળી. પઠાણનો વહેમ વધ્યો.

વડારણો તો લાગ જોઈ પઠાણની મેડીએ પહોંચી ગઈ હતી. એણે મેળ મેળવ્યો. પઠાણની વહુને પૂછ્યું, 'બાપુને જોવા છે?'

'ના બાઈ, પઠાણ જાણે તો જીવ કાઢી નાખે.'

'અમે આડી ઊભી રહીએ. તમે સંતાઈને જોઈ લેજો. બાપુ તો આપણા માવતર કહેવાય'

ગાડી નીકળી ઊંચી બારીમાં બે વડારણો ઊભી છે. વચ્ચેથી પઠાણની વહુ જોવે છે. એમાં ઓચિંતી વડારણો બેસી ગઈ. પઠાણની વહુને ભાન આવે તે પહેલાં તો પઠાણની નજર ઊંચી પડી એના મનમાં ડાઘ પડી ગયો ઠાકોર ઉપર એની ખૂની આંખ રમવા માંડી.

ગઢમાં જઈને ઠાકોરે સાંજની મશાલ વેળાની કચેરી ભરી. ભાઈબંધ પડખે જ બેઠા છે બિરદાવલીઓ બોલાય છે. ત્યાં પઠાણ આવ્યો 'આવો જમાદાર!' એટલું બોલી ઠાકોર જ્યાં આદર આપે છે, ત્યાં તો પઠાણ કશા પણ ઓસાણ વગરના નિર્દોષ ને નિઃશસ્ત્ર ઠાકોર ઉપર તલવાર ખેંચીને ધસ્યો.

એક જ ઘડી—અને ઠાકોરના દેહ ઉપર ઝાટકો પડત.

પણ પાંપણનો પલકારો પૂરો થાય તે પહેલાં તો આડો એક હાથ દેખાણો, એક કટાર ઝબૂકી. અરે કટાર પડી ક્યાં? પઠાણની પહોળી છાતીમાં. પહાડ જેવડો પઠાણ પડ્યો. ઝબકેલા માણસોને જાણે ફરી વાર જીવ આવ્યો.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૪

કરી વાત અગ્નિ-ભાલ, ભાળી ભાલ ન કે કળી,
જરી જાળીઆમાં નરી જોને ઝાંખ ઝાંખ.
શાહજાદી જેવી બીજી ભાગરી કરી તેં જેમ
ઈશની ત્રીજી કે ના નીગરી શી આંખ !

૧ ચળકાટમાં અતિ ચમક દેનારા ! [illegible] રમા કરીને [illegible] આનંદ [illegible] ચળકાટ જ અને તેં ઠીક વાત કરી. શત્રુનું હૃદય ચીરીને [illegible] બહાર નીકળીને તારી અજબ સુવર્ણ-જડિત બનાવટી કટારી કેમ જાણે પોતાના પરાક્રમનું ઈનામ માગતી હોય, એવો દેખાવ થયો

૨. તારી કટારી શી ? જાણે [illegible] મારણ-મંત્ર !* જાણે જમની દાઢ ! તારો સ્વામી-ધર્મ બજાવવા તે એને શત્રુની છાતીમાં ઘોંચીને આરપાર કાઢી. અને પછી જ્યારે બાલ લોહીથી તરબોળ બનાવીને તે એને પાછી ખેંચીને બહાર કાઢી, ત્યારે એ કેવી દીસતી હતી ? જાણે લોહીમાં ન્હાઈને લાલ રંગમાં તરબોળ બનેલી બાદશાહની કોઈ હુકમ બહાર નીકળી !

૩ કેવી ! કેવી એ કટારી ! અહા, જાણે અષાઢ માસની વીજળી આકાશમાં ઊતરી હોય, અને લોહીથી રંગાઈને જ્યારે એ આરપાર દેખાઈ ત્યારે એવું લાગ્યું કે કેમ જાણે કોઈ મહેલને ઝરૂખે બેઠેલી મૃગ-નયની શાહજાદીએ લાલ હીરાથી જડેલા નખવાળો પોતાનો હાથ સોનાના જાળીઆમાંથી બહાર કાઢ્યો હોય !

૪. બીજા કોઈથી ન બને તેવી વાત આજે તેં કરી. ફરીવાર કેવી લાગે છે એ કટારી ? જાણે જાળીઆમાં બેઠી બેઠી કોઈ રમણી જરી જરી ઝાંખુ ઝાંખુ નીરખતી હોય, પતિની વાટ જોતી હોય ! અહો જેસા ! એમાંના એકેય જેવી નહિ પણ એ તો શંકરની ત્રીજી પ્રલયકારી આંખ જેવી મને લાગી

---

* એને શંકરનો મહામંત્ર કહેવાય છે, એ મંત્ર 'ચંડી'માં છે, એના બળથી ગમે તે માણસને મારી નાખી શકાય એવું માનવામાં આવે છે.

२३. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૪

કરી ચાલ આગ-ઝાલ, જાણી ઝાલ ન રહે કણી,
 જરી જાળી-માંમાં તકી જોને ઝાંખ ઝાંખ.
શાસ્ત્રાંક્ત ક્રિયા બીજ ચાંગરી કરા તે કેમા
 ઈશ્વરી નીસરી કે ના તીખી શી આંખ!

૧ મદરસામાં અતિ રાગથી [illegible]! [illegible] તે કમ-રમા કટારી [illegible] આજે [illegible]. [illegible] રણમાં જઈ એને [illegible] શત્રુના [illegible] ચીરીને ચીરીને બહાર નીકળીને તારી [illegible] સુવર્ણ-જડિત [illegible] જાણે પોતાના પરાક્રમનું ઈનામ માગતી હોય, એવા દેખાવ ક્યો.

૨. તારી કટારી કેવી? જાણે આખી [illegible] જાણે જમની દાઢ! તારો સ્વામી-[illegible] તે એને શત્રુની છાતીમાં ઘોંચીને આરપાર કાઢી. અને પછી જ્યારે લાલ લોહીથી તરબોળ બનાવીને તે એને પાછી ખેંચીને બહાર કાઢી, ત્યારે એ કેવી દીસતી હતી? જાણે હોળી રમીને લાલ રંગમાં તરબોળ બનેલી બાદશાહની કોઈ બેગમ બહાર નીકળી!

૩ કેવી! કેવી એ કટારી! આહા, જાણે અષાઢ માસની વીજળી આકાશમાં ઊતરી હોય, અને લોહીથી રંગાઈને જ્યારે એ આરપાર દેખાઈ ત્યારે એવું લાગ્યું કે કેમ જાણે કોઈ મહેલને ઝરૂખે બેઠેલી મૃગ-નયની શાહજાદીએ લાલ હીરાથી જડેલા નખવાળો પોતાનો હાથ સોનાના જાળીઆમાંથી બહાર કાઢ્યો હોય!

૪. બીજા કોઈથી ન બને તેવી વાત આજે તે કરી. ફરીવાર કેવી લાગે છે એ કટારી? જાણે જાળીઆમાં બેઠી બેઠી કોઈ રમણી જરી જરી ઝાંખું ઝાંખું નીરખતી હોય, પતિની વાટ જોતી હોય! અહો જેસા! એમાંના એકેય જેવી નહિ પણ એ તો શંકરની ત્રીજી પ્રલયકારી આંખ જેવી મને લાગી.

---

* એને શંકરનો મહામંત્ર કહેવાય છે, એ મંત્ર 'ચંડી'માં છે, એના બળથી ગમે તે માણસને મારી નાખી શકાય એવું માનવામાં આવે છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૪

કરી વાત અખોઆત, આપ્પી ભાત ન થે કપ્પી,
જરી જાળીઆમાં તરી જોવે ઝાંખ ઝાંખ;
શાત્રવાંકા હિયા બીચ સોંસરી કરા તેં જેસા
ઈસરી નીસરી કે ના તીસરી શી આંખ !

૧ યુદ્ધકળામાં અતિ સમર્થ હે લાંગા ! આટલા દિવસ તેં કમ-રમા કટારી બાંધી એ આજે સાર્થક થયું. આજ બરાબર સંગ્રામને વખતે જ એને તેં ઠીક યાદ કરી. શત્રુનું હૃદય ચીરીને સોંસરી બહાર નીકળીને તારી અજબ સુવર્ણ-જડિત બેધારી કટારી કેમ જાણે પોતાના પરાક્રમનુ ઈનામ માગતી હોય, એવો દેખાવ થયો.

૨. તારી કટારી કેવી ? જાણે અઢી અક્ષરનો મારણ-મંત્ર !* જાણે જમની દાઢ ! તારો સ્વામી-ધર્મ સાચવવા તે એને શત્રુની છાતીમાં ઘોંચીને આરપાર કાઢી. અને પછી જ્યારે લાલ લોહીથી તરબોળ બનાવીને તે એને પાછી ખેંચીને બહાર કાઢી, ત્યારે એ કેવી દીસતી હતી ? જાણે હોળી રમીને લાલ રંગમા તરબોળ બનેલી બાદશાહની કોઈ હુરમ બહાર નીકળી !

૩. કેવી ! કેવી એ કટારી ! અહો, જાણે અષાઢ માસની વીજળી આકાશમાં ઊતરી હોય, અને લોહીથી રંગાઈને જ્યારે એ આર-પાર દેખાઈ ત્યારે એવુ લાગ્યુ કે કેમ જાણે કોઈ મહેલને ઝરૂખે બેઠેલી મૃગ-નયની શાહજાદીએ લાલ હીરાથી જડેલા નખવાળો પોતાનો હાથ સોનાના જાળીઆમાથી બહાર કાઢ્યો હોય !

૪. બીજા કોઈથી ન બને તેવી વાત આજે તે કરી. ફરીવાર કેવી લાગે છે એ કટારી ? જાણે જાળીઆમાં બેઠી બેઠી કોઇ રમણી જરી જરી ઝાંખુ ઝાંખું નીરખતી હોય; પતિની વાટ જોતી હોય ! અહો જેસા ! એમાના એકેય જેવી નહિ પણ એ તો શંકરની ત્રીજી પ્રલયકારી આંખ જેવી મને લાગી

---

* એને શંકરનો મહામંત્ર કહેવાય છે, એ મંત્ર 'ચંડી'મા છે, એના બળથી ગમે તે માણસને મારી નાખી શકાય એવું માનવામાં આવે છે.

૪

કરી વાત અખોગાત, ગણી ભાત ન વે કણી,
જરી જાળીઆમાં તરી જોવે ઝાંખ ઝાંખ.
શાત્રવાંકા હિયા બીંગ ગોંસરી કરા તે જેસા
ઈસરી નીસરી કે ના તીસરી શી આંખ !

૧ યુદ્ધકળામાં અતિ સમર્થ હે વાઘા ! આટલા દિવસ તેં કમ્મરમાં કટારી બાંધી એ આજે સાર્થક થયું. આજ બરાબર સંગ્રામને વખતે જ એને તેં ઠીક યાદ કરી. શત્રુનું હૃદય ચીરીને સોંસરી બહાર નીકળીને તારી અજબ સુવર્ણ-જડિત બેધારી કટારી કેમ જાણે પોતાના પરાક્રમનું ઈનામ માગતી હોય, એવો દેખાવ થયો.

૨. તારી કટારી કેવી ? જાણે અઢી અક્ષરનો મારણ-મંત્ર ! - જાણે જમની દાઢ ! તારો સ્વામી-ધર્મ સાચવવા તેં એને શત્રુની છાતીમાં ઘોંચીને આરપાર કાઢી. અને પછી જ્યારે લાલ લોહીથી તરબોળ બનાવીને તેં એને પાછી ખેંચીને બહાર કાઢી, ત્યારે એ કેવી દીસતી હતી ? જાણે હોળી રમીને લાલ રંગમાં તરબોળ બનેલી બાદશાહની કોઈ હુરમ બહાર નીકળી !

૩. કેવી ! કેવી એ કટારી ! અહો, જાણે અષાઢ માસની વીજળી આકાશમાં ઊતરી હોય, અને લોહીથી રંગાઈને જ્યારે એ આરપાર દેખાઈ ત્યારે એવું લાગ્યું કે કેમ જાણે કોઈ મહેલને ઝરૂખે બેઠેલી મૃગ-નયની શાહજાદીએ લાલ હીરાથી જડેલા નખવાળો પોતાનો હાથ સોનાના જાળીઆમાંથી બહાર કાઢ્યો હોય !

૪. બીજા કોઈથી ન બને તેવી વાત આજે તેં કરી. ફરીવાર કેવી લાગે છે એ કટારી ? જાણે જાળીઆમાં બેઠી બેઠી કોઈ રમણી જરી જરી ઝાંખું ઝાંખું નીરખતી હોય; પતિની વાટ જોતી હોય ! અહો જેસા ! એમાંના એકેય જેવી નહિ પણ એ તો શંકરની ત્રીજી પ્રલયકારી આંખ જેવી મને લાગી

---

* એને શંકરનો મહામંત્ર કહેવાય છે, એ મંત્ર ‘ચંડી’માં છે, એના બળથી ગમે તે માણસને મારી નાખી શકાય એવું માનવામાં આવે છે.

૪

કરી વાત અખીઆત, અણી ભાત ન થે કણી,
જરી જાળીઆમાં તરી જોવે ઝાંખ ઝાંખ;
શાત્રવાંકા હિયા બીચ સોંસરી કરા તેં જેસા
ઈસરી નીસરી કે ના તીસરી શી આંખ !

૧ યુદ્ધકળામાં અતિ સમર્થ હે લાંગા ! આટલા દિવસ તે કમરમાં કટારી બાંધી એ આજે સાર્થક થયું. આજ બરાબર સંગ્રામને વખતે જ એને તેં ઠીક યાદ કરી. શત્રુનું હૃદય ચીરીને સોંસરી બહાર નીકળીને તારી અજબ સુવર્ણ–જડિત બેધારી કટારી કેમ જાણે પોતાના પરાક્રમનું ઈનામ માગતી હોય, એવો દેખાવ થયો.

૨. તારી કટારી કેવી ? જાણે અઢી અક્ષરનો મારણ–મંત્ર ! * જાણે જમની દાઢ ! તારો સ્વામી–ધર્મ સાચવવા તેં એને શત્રુની છાતીમાં ઘોંચીને આરપાર કાઢી. અને પછી જ્યારે લાલ લોહીથી તરબોળ બનાવીને તેં એને પાછી ખેંચીને બહાર કાઢી, ત્યારે એ કેવી દીસતી હતી ? જાણે હોળી રમીને લાલ રંગમાં તરબોળ બનેલી બાદશાહની કોઈ હુરમ બહાર નીકળી !

૩ કેવી ! કેવી એ કટારી ! અહો, જાણે અષાઢ માસની વીજળી આકાશમાં ઊતરી હોય, અને લોહીથી રંગાઈને જ્યારે એ આરપાર દેખાઈ ત્યારે એવું લાગ્યું કે કેમ જાણે કોઈ મહેલને ઝરૂખે બેઠેલી મૃગ-નયની શાહજાદીએ લાલ હીરાથી જડેલા નખવાળો પોતાનો હાથ સોનાના જાળીઆમાંથી બહાર કાઢ્યો હોય !

૪. બીજા કોઈથી ન બને તેવી વાત આજે તેં કરી. ફરીવાર કેવી લાગે છે એ કટારી ? જાણે જાળીઆમાં બેઠી બેઠી કોઈ રમણી જરી જરી ઝાંખું ઝાંખું નીરખતી હોય; પતિની વાટ જોતી હોય ! અહો જેસા ! એમાંના એકેય જેવી નહિ પણ એ તો શંકરની ત્રીજી પ્રલયકારી આંખ જેવી મને લાગી.

---

* અને શંકરનો મહામંત્ર કહેવાય છે, એ મંત્ર 'ચંડી'માં છે, એના બળથી ગમે તે માણસને મારી નાખી શકાય એવું માનવામાં આવે છે.

નેસડાની રહેનારી નિર્ભય હતી દૂકડી આવી. ઘોડાના મોં ઉપર હાથ ફેરવ્યો. ઘોડાએ જીભેથી એ માયાળુ હાથને ચાટી લીધો.

'માથે કોણ છે મારા બાપ?' કહીને બાઈએ ઘોડાની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવ્યો. લાગ્યું કે અસવાર છે. અસવાર ટાઢો હીમ થઈને ઢળી પડ્યો છે અને ઘોડાની ડોકે અસવારના બે હાથની મડાગાંઠ વળી ગઈ છે.

વીજળીનો ઝબકારો થયો. તેમાં અસવાર પૂરેપૂરો દેખાણો.

'જે હોય ઈ! નિરાધાર છે, આંગણે આવ્યો છે. જગદમ્બા લાજ રાખશે.'

એટલું કહીને બાઈએ અસવારને ઘોડા ઉપરથી ખેંચી લીધો, તેડીને ઘરમાં લઈ ગઈ, ખાટલે સુવાડ્યો, ઘોડાને ઓસરીમાં બાંધી લીધો.

આદમી જીવે છે કે નહિ? બાઈએ એના હૈયા પર હાથ મૂકી જોયો, ઊંડા ઊંડા ધબકારા ચાલતા લાગ્યા. સ્ત્રીના અંતરમાં આશાનો તણખો ઝગ્યો. ઝટ ઝટ સગડી ચેતાવી. અડાયાં છાણાં અને ડુંગરાઉ લાકડાંનો દેવતા થયો. ગોટા ધગાવી ધગાવીને સ્ત્રી એ ટાઢાબોળ શરીરને શેકવા લાગી. પડી. ઘરમાં બીજું કોઈ નહોતું.

શેક્યું, શેક્યું, પહોર સુધી શેક્યું. પણ શરીરમાં સળવળાટ થતો નથી. બેભાન પુરુષને ભાન વળતું નથી, છતાં જીવ તો છે. ઊંડા ઊંડા ધબકારા ચાલી રહ્યા છે.

'શું કરું? મારે આંગણે છતે જીવે આ નર આવ્યો ને શું બેઠો નહિ થાય? હું ચારણ્ય. મારે શંકર અને શેષનાગ સમાં કુળનાં પખાં. અને આ હત્યા શું મારે માથે ચડશે?'

સ્ત્રીનો જીવ મૂંઝાવા માંડ્યો. ઉપાય જડતો નથી. માનવી જેવા માનવીનું ખોળિયું પોતાની સામે મરવા પડ્યું છે.

ઓચિંતો એના અંતરમાં અજવાશ પડ્યો. પહાડોની રહેનારીને પહાડી વિદ્યાનું ઓસાણ ચડ્યું. ઘડીક તો થડકીને થંભી ગઈ.

[illegible] ... પાઠે [illegible] ... સમા [illegible] ... બાળા [illegible]
[illegible] પોતાની [illegible] [illegible] [illegible] હાથના
[illegible] [illegible] કળિયાની શીંગડીમાં [illegible] પાડી તેના
[illegible] [illegible], [illegible] કરી, [illegible] [illegible] [illegible] નીકળે
[illegible] જ [illegible] [illegible] બોન! જંગલમાં કળિયાનો
[illegible] [illegible] નીકળ્યો [illegible] ‘ગળામાં કળિયાને પાડીને
[illegible] [illegible], ત્યાં [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] શું થયું તેની ખબર નથી [illegible].’

‘વાહ રે મારા વીર! વાહ્યાં તારાં! ધાવ્યાં બાપનાં! અમર રેવા તપજો વીર એભલની?’

‘તારું નામ બોન!’

‘સાંઈ નેહડી, મારા ચારણ કાળ વરતવા માળવે ગિયા છે, બાપ! સાત વરસ વિજોગના વીત્યાં, હવે તો ભેગુ હાંકીને વળતા આવતા હશે. લાખેણો ચારણ છે હો! તારી વાત સાંભળીને એને ભારી હરખ થાશે મારા વીર!’

‘બોન! આજે તો શું આપું? કાંઈ જ નથી પણ વીરપસલી લેવા કોક દી તળાજે આવજે!’

‘ખમ્મા તુને વીર! આશીશ.’

આરામ થયે એભલવાળો ત્યાંથી ઘોડે ચડીને ચાલી નીકળ્યો.

૨

સાત વર્ષે વરસાદ થયો છે ડુંગરા લીલુડા બની ગયા છે. નદી નેરા જાય છે ખળખળ્યા એવે ટાણે ચારણો ઢોર લઈને પરદેશથી પાછા વળ્યા. પોતાના વહાલા ધણીને ઉમળકાભરી સાંઈ નેહડીએ એભલવાળાની વાત કહી સંભળાવી ગામતરેથી આવતાં તુરત જ સ્ત્રીને આ પારકા માણસની વાતો ઉપર ઉભરા ઠલવતી દેખી ચારણને ઠીક ન લાગ્યું. એમાં વળી એને કાને પાડોશીએ

આવે છે. આ કૌતુક શું? પૂછતાં પૂછતાં વાવડ મળ્યા કે એક વાણિયાએ પોતાની જારની ખાણો ખપાવવા સારુ કોઈક શ્રાવકના જતિ પાસે દોરો કરાવી કાળિયારની શીંગડીમાં ડગળી પાડી તેમાં દોરો ભરી, ડગળી બંધ કરી, બારે મેઘ બાંધ્યા છે. એ દોરો નીકળે ત્યારે જ મે વરસે. સાંભળીને હું ચડ્યો બોન! જંગલમાં કાળિયારનો કેડો લીધો આઘે આઘે નીકળી પડ્યો ડુંગરમાં કાળિયારને પાડીને શીંગડું ખોલાવ્યું, ત્યાં તો મે તૂટી પડ્યો હું રસ્તો ભૂલ્યો, થીજી ગયો. પછી શું થયું તેની ખબર નથી રહી '

' વાહ રે મારા વીર! વારણાં તારા! વધન્યા બાપનાં! અમર કાયા તપજો વીર એભલની?'

' તારું નામ બોન!'

' સાંઈ નેહડી, મારો ચારણ કાળ વરતવા માળવે ઊતર્યો છે, બાપ! સાત વરસ વિજોગનાં વીત્યાં, હવે તો ભેંસું હાંકીને વળતો આવતો હશે. લાખેણો ચારણ છે હો! તારી વાત સાંભળીને એને ભારી હરખ થાશે મારા વીર!'

' બોન! આજે તો શું આપું? કાંઈ જ નથી પણ વીરપસલી લેવા કોક દી તળાજે આવજે!'

' ખમ્મા તુને વીર! આવીશ.'

આરામ થયે એભલવાળો ત્યાંથી ઘોડે ચડીને ચાલી નીકળ્યો.

૨

સાત વર્ષે વરસાદ થયો છે. ડુંગર લીલુડા બની ગયા છે. નદી નેર જાય છે ખળખળ્યા એવે ટાણે ચારણો ટોર લઈને પરદેશથી પાછા વળ્યા. પોતાના વહાલા ધણીને ઉમંગભરી સાંઈ નેહડીએ એભલવાળાની વાત કરી સંભળાવી. જાત્રેથી આવતાં તુરત જ એની આ પારકા માણસની વાતો ઉપર ઉમંગ કરતી દેખી ચારણને ઠીક ન લાગ્યું. એમાં વળી એને કાને પાડોશીએ

રાજા એભલને ખબર કરાવ્યા. રાજાએ બહેનને ઓળખી. આદરસત્કારમાં ઓછપ ન રાખી. પરંતુ બહેનની પાસે કડિયાની અંદર શું હશે? કડિયો કેમ એક ઘડી પણ રેઢો મૂકતી નથી? છાનીમાની ઓરડામાં બેસીને કેમ ભોજન કરતી હશે? ઓરડાની અંદર એ ઝીણી ઝીણી વાતો કોની સાથે કરતી હશે!

એવી અનેક શંકાઓ રાજાને પડી, એકાંતે જઈને એણે બહેનના મનની વાત પૂછી.

બેને કડિયો ખોલીને એ ગંધાતા અને ગેગી ગયેલા ચારણનું શરીર બતાવ્યું. એભલના મોમાંથી નિશ્વાસ નીકળી ગયો.

'બોન! બાપ! આ દશા?'

'હા બાપ! મારાં કરમ.'

ચારણીએ બધી વાત કહી સંભળાવી.

'હવે કાંઈ ઉપાય?'

'તેટલા માટે જ તારી પાસે આવી છું.

'ફરમાવો.'

'બની શકશે?'

'કરો પારખું!'

'ઉપાય એક જ છે, ભાઈ! બત્રીસલક્ષણા પુરુષના લોહીથી આ શરીરને નવરાવું તો જ મારો ચારણ બેઠો થશે'

'વાહ વાહ! કોણ છે બત્રીસલક્ષણો? હાજર કરું'

'એક તો તું, ને બીજો તારો દીકરો અણો.'

'વાહવાહ બોન! ભાગ્ય મારા કે મારું રુધિર આપીને હું તારો ચૂડો અખંડ રાખીશ'

ત્યાં તો કુંવર અણાને ખબર પડી. એણે આવીને કહ્યું કે 'બાપુ. એ પુણ્ય તો મને જ લેવા દો.'

બાપે પોતાને સગે હાથે જ તલવાર ચલાવી. પેટના એકના એક

[illegible]

[illegible] પોતાના મનની વાત પૂછી.

[illegible] નીકળી ગયા:

'બેન! [illegible]'

'હા બાપ! મારાં કરમ'

આખીયે બની વાત કહી સંભળાવી.

'હવે કાંઈ ઉપાય?'

'તેટલા માટે જ તારી પાસે આવી છું'

'ફરમાવો.'

'બની શકશે?'

'કરો પારખું!'

'ઉપાય એક જ છે, ભાઈ! બત્રીસલક્ષણા પુરુષના લોહીથી આ શરીરને નવરાવું તો જ મારો ચારણ બેઠો થશે'

'વાહ વાહ! કોણ છે બત્રીસલક્ષણો? હાજર કરું'

'એક તો તું, ને બીજો તારો દીકરો અણો'

'વાહવાહ બેન! ભાગ્ય મારાં કે મારું રુધિર આપીને હું તારો ચૂડો અખંડ રાખીશ'

ત્યાં તો કુંવર અણાને ખબર પડી એણે આવીને કહ્યું કે 'બાપુ, એ પુણ્ય તો મને જ લેવા દો.'

બાપે પોતાને સગે હાથે જ તલવાર ચલાવી. પેટના એકના એક

